

ПРИМІТКИ

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Розділ присвячений одному з авторитетніших дослідників давньої української літератури Івану Франку. Праці його в цій галузі літературознавства частково передруковані в томах другої серії 50-томного зібрання творів. Див.: *Микитась В. Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. К., 1988.

Треба зазначити, що В. Л. Микитась у згаданій праці приписав Франкові ідеологічну конфронтацію з Грушевським, чого, як це довела З. Франко у своїй змістовній рецензії, насправді не було; навпаки, він високо оцінював праці свого молодшого сучасника (Рад. літературознавство. 1989. № 6. С. 73). Що ж до Грушевського, то його ставлення до Франка висвітлює вже присвята йому цього розділу. Історик, очевидно, зазначає вплив Франкових ідей на викладену тут концепцію культурно-історичної своєрідності та національної приналежності письменства Київської доби.

Наша письменна традиція

Думка Грушевського про необхідність розрізняти в давньоруській літературі власне літературу та тільки писемність полемічно скерована проти традиції російських дослідників XIX ст. (зокрема культурно-історичної школи М. С. Тихонравова), які справді вважали за краще розглядати літературу давньої Русі як синкретичну, а в дослідженнях своїх часто ігнорували саме естетичну її своєрідність. Грушевський не лише наполягає на вивченні естетичної природи цієї літератури, а й демонструє в коментованій праці зразки такого аналізу її пам'яток.

Російська наука повернулася до естетичного вивчення давньої літератури лише в другій половині 40-х років XX ст. Див. зокрема: *Орлов А. С.* Мысли о положении работ по литературе русского средневековья // Изв. Отд-ния лит. и яз. АН СССР. М., 1947. Т. 6. № 2. С. 89—93; *Андрианова-Перетц В. П.* Очерки поэтического стиля Древней Руси. М.; Л., 1947; *Еремин И. П.* О художественной специфике древнерусской литературы // *Еремин И. П.* Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 245—254; *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. Л., 1967; *Кусков В. В.* Представления о прекрасном в древнерусской литературе // Проблемы теории и истории литературы. М., 1971. С. 58—66. Про методику естетичного аналізу див. також: *Росовецький С. К.* Про естетичне дослідження пам'яток давніх східнослов'янських літератур // Рад. літературознавство. К., 1978. С. 15—26.

У тексті розділу згадуються давньоруські князі Ярослав-Георгій Мудрий (бл. 977—1054), великий князь київський з 1019 р., та Мсти-

слав-Федір-Гаральд Володимирович Великий (бл. 1076—1136), а також володимиро-суздальські великі князі Андрій-Китай Боголюбський (бл. 1112—1174) та Всеволод-Димитрій Велике Гніздо (бл. 1154—1242), великий князь литовський Вітовт (Вітаутас, 1350—1430), син Кейстутіса, та польський король Казимир III Великий (1310—1370). Про Володимира Мономаха див. нижче.

Згаданий Грушевським «м. Євгеній» — це Євгеній (Євфимій) Олексійович Болховітінов (1767—1837), митрополит Київський та Галицький в 1822—1837 рр. Про наведений в «Історії...» випадок розповів в особистому листуванні. Джерела не підтверджують здогадки Грушевського про упереджене ставлення російських монахів XIX ст. саме до південноруської (української) давньої книжності. Невігластво їхне поширювалося на всю давню писемність. Що ж до давньої української писемності, то вона свідомо винищувалася в Речі Посполитій, де вогнища з православних рукописів палали і в XVI—XVII, і навіть в XIX ст. Фактичний матеріал зібраний у кн.: *Слуховський М. И.* Из истории книжной культуры в России. М., 1964. С. 61—63; 170—190.

В своїх міркуваннях про вивчення давньоруської писемності в Україні Грушевський називає цілу низку філологів та істориків. Це М. О. Максимович (1804—1873), М. І. Костомаров (1817—1885), В. Б. Антонович (1834—1908), О. О. Потебня (1835—1891), П. Г. Житецький (1837—1911), М. П. Дашкевич (1852—1908). Згадані також співробітники і автори журналу «Киевская старина» (1882—1906), зокрема Ф. Г. Лебединцев (1828—1889), О. О. Андрієвський (1845—1902) та М. О. Андрієвський (1842—1887). Дружні стосунки М. О. Максимовича з російським істориком М. П. Погодіним не заважали їм вести друковану полеміку.

Стан вивчення літератури Київської Русі українськими дослідниками й тепер не відповідає вимогам логіки дослідження історії української культури. Треба констатувати, що призвели до такого стану практично ті самі чинники, які описав Грушевський. Це, зокрема, та ж сама нестача наукових сил, та ж сама неперестигність «давньої» тематики для наукової молоді, ті ж самі політичні переслідування, що зачіпали й медієвістів.

Початки писемності на Україні та її релігійного характеру

На початку розділу згадується київський князь Святослав-Миколай Ярославич (1027—1076). Про переписаний (або складений) для нього так званий «Ізборник 1076 р.» див. нижче. Далі процитовано «запитання Кирика» — твір диякона та доместика Антонієвого монастиря в Новгороді «Въпрошание Кюриково, неже въпроша и епископа Нифонта новгородскаго и инех». Див.: *Симонов Р. А.* Кирик Новгородец. Учений XII века. М., 1980. У цьому запитанні мова йде, як можна здогадатися, про прикру звичку новгородців кидати під ноги прочитаного листа на бересті.

Розглядаючи питання про виникнення слов'янської писемності, автор оперує даними давньоболгарського трактату «О писменнех чрнобрица Храбра» (кінець IX — початок X ст.) та так званого «панноньського» Життя Кирила-Філософа. Останні сучасні дослідження цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1988; *Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську

писемність до XII ст.// Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 9—35.

Хоча в цілому питання лишається нез'ясованим, є тут вже й певні зрушення. Так, знайдені зразки давньослов'янського піктографічного письма («черт і резов»), що піддалися розшифровці: *Рыбаков Б. А.* Календарь IV века из земли полян // Сов. археология. 1962. № 4. С. 66—89; *Его же.* Язычество Древней Руси. М., 1988. С. 164—194. Що ж до спроб передати слов'янську мову грецьким письмом «без устроєння», то й вони тепер документовані реальною пам'яткою: це відкрита С. О. Висоцьким так звана «софійська абетка». Див.: *Висоцький С. О.* Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. 1976. № 4. С. 74—83.

В письменах, що їх Кирило-Константин Філософ, згідно з повідомленням його Життя, знайшов у Корсуні, бачили скандинавські руни, самаритянські чи навіть сирійські літери. Більш серйозна гіпотеза, за якою це було протоглаголичне письмо (П. Черних). Нині найбільш вірогідною вважають думку про те, що це було письмо протокириличне. Див. огляд історії вивчення цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. С. 110—114. Про Життя Кирила Філософа див.: Сказання о начале славянской письменности / Вступ: ст., пер. и коммент. Б. Н. Флори. М., 1981.

У подальшому викладі є посилання на праці: *Ламанский В. И.* Житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Пг., 1915; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. М., 1901. Т. 1. Згадуються тут візантійський патріарх Фотій (між 810 і 827 — між 891 і 897) та імператори Василь Македонянин (867—886), Василь II Болгаробійця (958—1025) і Костянтин Багрянородний (905—959), болгарський цар Сімеон (893—927).

Думку Грушевського про київське походження Остромирова евангелія поділяють такі авторитетні сучасні дослідники, як М. М. Розов та Л. П. Жуковська. Див.: *Розов Н. Н.* Искусство книги Древней Руси и библиогеография: По новгородско-псковским материалам // Древнерусское искусство: Рукописная книга. М., 1972. С. 25; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність...— С. 15. Із свого боку, В. Г. Пуцко дотримуюється погляду, згідно з яким «меншу частину книги (23 арк.) вигоговлено безпосередньо в Києві, а решту обсягу може і в Новгороді...» (*Пуцко В. Г.* Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI—XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 12). В той же час О. О. Алексєєв і О. П. Лихачова вважають Остромирове евангеліє написаним у Новгороді (*Алексєєв А. А., Лихачева О. П.* Библия // Словарь XI—XIV вв. С. 71).

Тмуроканський камінь був знайдений наприкінці XVIII ст. на Тамані, тепер зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург). Час од часу виникає полеміка щодо його автентичності. Див.: *Монгайт А.* Надпис на камне // Наука и жизнь. 1967. № 5. С. 62—68; № 7. С. 68—72; № 8. С. 62—66.

Розкопки під керівництвом Д. В. Мілеєва, про які Грушевський згадає в примітці, велися з 1908 до 1914 р. У зв'язку з раптовою смертю керівника польова документація була загублена, надруковані лише короткі інформації в «Отчетах Археологической комиссии» (СПб.) за 1908, 1911, 1912—1915 рр. Депаспортизовані знахідки з поховань, що були розкопані Д. В. Мілеєвим на території Десятинної церкви, частково досліджені у кн.: *Каргер М. К.* Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М.; Л., 1958. Т. 1. С. 163—164; 172—176; 201—206.

Класовий характер старої церковності і книжності

Розділ цей як змістом своїм, так і формою (згадуються «верстви капіталістів» Київської доби) засвідчує вплив на автора ідей марксизму. В той же час Грушевський полемізує з вульгарно-соціологічними поглядами на суспільство та культуру В. О. Келтуяли.

З'ясовуючи соціальне походження перших київських «подвижників християнства», автор згадує невідомого за ім'ям варяга-християнина, сина якого кияни хотіли принести в офіру богам і який після відмови видати їм сина був разом з ним забитий («Повість временних літ», під 983 р.), та перших печерських «пострижеників» — любечанина Антонія, Феодосія, сина боярина з Курська, та Ісякія Затворника, що був «кугець, родомъ Торопчанинь» (там же, під 1074 р.).

Далі згадується морально-канонічний твір «Іоанна митрополита Руського, нареченнаго пророком Христа, написаншого правило церковное от святых книг вкратце Іакову черноризцѹ», що приписується Іоанну, митрополиту Київському в 1077—1089 рр. Чорноризець Іаков, який ставив йому запитання, вірогідно не ідентифікований.

Згадане далі *богомилство* — могутній еретичний рух, що охопив в X—XIV ст. Болгарію, Сербію й частину грецького населення Візантії. Богомили розробили своєрідну космогонічну і богословську дуалістичну систему, боролися проти догматів боговтілення і тринності Божества, обрядів та ієрархії православної церкви. Див.: *Ангелов Д.* Богомилство в Болгарии. М., 1954; *Соловьев А.* Сведчества православных извора о богомилству на Балкану // *Годишньак 'Историског друштва Босне и Хезеговине.* Сарајево, 1953. Т. 5. С. 1—103.

Треба відзначити, що, на відміну від Грушевського, М. К. Нікольський вважав, що засновники Києво-Печерського монастиря були під впливом деяких компонентів учення богомилів, а саме: проповіді «послушання і покоренія», заперечення шлюбу та захисту релігійного значення скопечтва: *Никольский Н. К.* О древнерусском християнстве // *Рус. мысль.* 1913. № 6. С. 13—20.

Прийнявши явища ідеологічної діяльності церкви XI ст., розглянути Грушевським наприкінці розділу, до певної системи, І. У. Будовніч реконструював досить струнку теорію «суспільного приминення», що її нібито пропагувала давньоруська церква і такі найвідоміші представники феодалів, як Володимир Маномас (*Будовніч И. У.* Общественно-политическая мысль древней Руси: XI—XIV вв. М., 1960. С. 103—148). Назвемо також інші праці про відбиття в літературі Київської доби класових відносин: *Лихачев Д. С.* Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI—XIII веков // *ТОДРЛ.* 1954. Т. 10. С. 76—91; *Лирье Я. С.* К изучению классового характера древнерусской литературы // *ТОДРЛ.* 1964. Т. 20. С. 100—110; 118—119. На працю Грушевського ці дослідники не посилаються. В останній з названих статей знаходимо розгорнуту критику поглядів на цю проблему, з одного боку, В. О. Келтуяли, а з другого — Д. Чижевського.

Освіта і школа, їх рівень

Розгляд цього питання Грушевський починає з різкої оцінки повідомлень про освіту в Київській Русі, наведених в «Истории Российской» В. М. Татищева, як «фальсифікату XVIII ст.» Сучасна історіографія не прийшла до єдиної думки про вірогідність тих відомостей «Истории Российской», які не знаходять аналогій в давніх літописах, що збереглися. Якщо одні дослідники, наприклад С. Л. Пештич (*Пещ-*

тич С. Л. Русская историография XVIII в. Л., 1961. Ч. 1), бачать в В. М. Татищеві письменника, який не гребував вигадкою, то інші, наприклад Б. О. Рыбаков (*Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. М., 1972. С. 267—277, 362, 382 та ін.),— історика, який, переповідаючи тексти на свій лад, залишав їхній зміст незайманим.

Далі згадуються давньоруські письменники *Кирило Туровський* та *Клим Смолятич*, про творчість яких автор докладно розповів нижче, а також *Анна Комніна* (1083— бл. 1148) — візантійський історик, що після смерті чоловіка Нікіфора Врєннія закінчила його твір про свого батька імператора Олексія I Комніна «Олексіада».

Базуючись головним чином на тих же джерелах, що й Грушевський, Є. Е. Гранстрем доводить, що Клим Смолятич «був знайомий з візантійською освітою» і, можливо, «вчився в Константинополі» (*Гранстрем Е. Э. Почему Климент Смолятича называли философом // ТОДРЛ. 1970. Т. 25. С. 27*). Бажання захистити свій пріоритет щодо цього висновку (там же, примітка 32) свідчить, що з працею Грушевського дослідниця не була знайома.

Важливе методологічне значення мають перестороги автора від надто «буйних і оптимістичних фантазій» у галузі реконструкцій вищої школи Київської доби. Див. такі фантазії у праці: *Бабишин С. Д. Школа та освіта Даньої Русі: XI—перша половина XIII ст. К., 1973. С. 45—77*. На Грушевського С. Д. Бабишин, звичайно, не посилається.

У подальшому викладі мова йде про великого князя київського Всеволода-Андрія Ярославича (1030—1093), батька Володимира Мономаха. О. І. Мусін-Пушкін писав про нього в книжці «Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим, называемая в летописи «Поучение» (СПб., 1793). Цитується також праця: *Сухомлинов М. И. О трудах по истории русской литературы // ЖМНП. 1871. Ч. 156. С. 125—180*.

Поставлене наприкінці розділу питання про стосунок київської літературної мови «до місцевого діалекту» не вирішене і в наш час. Велика за обсягом монографія Ф. П. Філіна «Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк» (Л., 1972) є лише дещо впорядкованим оглядом літератури з даної проблеми. Про науковий та етичний рівень розуміння цих питань деякими сучасними російськими вченими свідчить публікація рукопису О. І. Соболевського, створеного ним у 1889 р.: *Соболевский А. И. История русского литературного языка* (Изд. подгот. А. А. Алексеев. Л., 1980. Автор коментаря із співчуттям наводить шовіністичне твердження О. І. Соболевського про те, що «современная Россия, кроме общерусского литературного языка, имеет еще областной язык — малорусский, который в пределах нашего государства не имеет значения и представляется незначительным количеством литературных произведений...» (с. 161). Сам коментатор вживає слова «малорусский», «малоросс» (с. 163, 180).

Міркування ж О. І. Соболевського про мову Київської Русі зводяться до того, що «поруч із церковнослов'янською мовою давня Русь користувалася й народною живою мовою руською», але «в літературному житку колись було декілька церковнослов'янських і декілька руських (у О. І. Соболевського — і тут і вище «русских») мов: дві новгородських, дві київських, дві західноруських і т. п.» (с. 22). Якщо існували місцеві ізводи старослов'янської мови, то «чиста руська мо-

ва ділової писемності була цілком тотожна місцевим говіркам. Таким чином, діловий документ, який був написаний у Києві, був написаний київською говіркою» (с. 39). Такої ж думки й автори академічної історичної граматики давньоруської мови: *Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка*. М., 1965. С. 29.

Відзначимо також висновок М. С. Трубецького, зроблений на матеріалі історичної фонології: «Те, що складає звукову своєрідність української мови, виникло в першій половині «періоду 1164—1282 рр.», тобто перед розкладом загальноруської мовної єдності: «праукраїнська» існувала, таким чином, не після, але перед розкладом загальноруської мовної єдності» (*Трубецкой Н. С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства* / Пер. с нем. А. Ю. Русакова // *Трубецкой Н. С. Избр. труды по филологии* / Сост. В. А. Виноградова, В. П. Нерознака. М., 1987. С. 166. Як зазначає перекладач, словом «украинский» він передає «klein — russen» оригіналу.— С. 144).

Круг старої писемності

Розгляд «письменського запасу» Київської Русі історик починає з «Руської Правди» (новітнє видання: *Памятники права Киевского государства: X—XII в.* / Сост. А. А. Зимин. М., 1952) та грамот, що були включені до літописів. З цих грамот зібрані та досліджені поки що лише ті, що збереглися в складі Київського літопису: *Франчук В. Ю. Киевская летопись*. К., 1986. С. 109—122, 158—181. Видання «грамот XIV в.»: *Розов В. Украинські грамоти XIV—XV вв.* К., 1928.

Розгорнута далі програма історико-функціонального (користуючись терміном М. Б. Храпченка) вивчення богослужбової писемності Київської Русі лишається науково актуальною й тепер.

В огляді четіих біблійних книг Грушевський називає *Галицьке четвероєвангеліє* (ДІМ, Синодальне збір., № 404) — найстарше датоване. В запису 1576 р. (арк. 228) львівський єпископ Гедеон Балабан зазначив, що ця книга зберігається в крилосі «при церкві столечної», де положена «от літ давних» (*Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей московской Синодальной библиотеки*. М., 1855. С. 211—212). Далі йдеться про так звану Геннадіївську біблію — кодекс, складений з ініціативи та коштом новгородського архієпископа Геннадія в 1499 р.; зразком для її складачів була латинська Вульгата. Славновісна Острозька біблія була надрукована Іваном Федоровим в Острозі в 1581 р. за текстом, що підготували вчені Острозького гуртка на чолі з Герасимом Смотрицьким. Див.: *Ісаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-е вид., перероб. і доп. Львів, 1983. С. 92—106.

Сучасні кваліфіковані огляди літератури про рецепцію творів Івана Златоуста в Давній Русі див.: *Крутова М. С., Невзорова Н. Н. Златая цепь* // *Словарь XI—XIV...* С. 184—187; *Фомина М. С. Златоструй* // Там же. С. 187, 190.

Сучасні видання «збірників Святослава» 1073 та 1076 р.: *Изборник Святослава 1073*. М., 1983 (факсимільне видання); *Изборник 1076* / Изд. подгот. В. С. Голыщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965. Довідкову літературу див.: *Словарь XI—XIV...* С. 194—198.

Новітнє видання збірника «Пчола» (з паралельним російським текстом): *Пчела* / Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // *ПЛДР. XIII век*. М., 1931. С. 486—519; 614—616. Український переклад, зроблений 1599 р. в Дерманському монастирі, зберігся в кількох списках

XVII—XVIII ст. (Творогов О. В. Пчела // Словарь X—XIV... С. 385—386). Два інші українські тексти «Пчоли» початку XVIII ст. надруковані С. О. Щегловою: Щеглова С. А. «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. СПб., 1910. С. 1—24 (друга пагінація). Докладне, багатопланове дослідження давньоруської «Пчоли» див.: Адрианова-Перетц В. П. Человек в учительной литературе древней Руси // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. С. 3—68. Довідкова література: Махновець С. Давня... С. 687—689.

Проблема античної спадщини в давньоруській літературі залишається недостатньо вивченою. Див.: Клибанов А. И. К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности // ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 159—181. Буланин Д. М. Классическая культура в древней Руси и проблемы ее изучения // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 30—39; Рогович М. Д. Філософські джерела епохи Київської Русі // Київська Русь: Культура. Традиції. К., 1982. С. 59—70. Загальнокультурний контекст рецепції античної літератури в Давній Русі окреслений в працях: Свирич А. Н. К вопросу о связях художественной культуры древней Руси с античным миром // ТОДРЛ. 1966. Т. 72. С. 450—462; Радциг С. И. Античное влияние в древнерусской культуре // Вопросы классической филологии. М., 1971. Вып. 3—4. С. 3—65.

Повного наукового видання трьох давніших, ще київських часів, редакцій «Прологу» («Слов'янського», 1-ої та 2-ої руських редакцій) немає досі. На думку сучасного дослідника, текстологічний аналіз свідчить на користь гіпотези, згідно з якою Синаксар був перекладений на Русі, «причому не пізніше початку XII ст.». Переклад цей «навіть якщо він і був зроблений в Константинополі, призначався для потреб саме руської церкви», можливо, «він був виконаний для Києво-Печерського монастиря, студійський устав котрого вимагав читання Синаксаря» (Творогов О. В. Пролог // Словарь XI—XIV... С. 377). Дата найдавнішого датованого Хлудовського списку 1-ої руської редакції «Пролога» зараз читається як 1262 р.

У тексті цієї частини розділу є посилання на праці: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910; Сперанский М. Н. История древнерусской литературы: Введение: Киевский период. 3-е изд. М., 1920.

Перекладені патерики (отечники) в останні десятиріччя вивчалися досить інтенсивно. Видання: Синайский патерик / Изд. подгот. Голышенко В. С., Дубровина В. Ф. М., 1967; Birkfellner G. Das Römische Paterikon: Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition. Wien, 1979. Т. 1—2.

Головні висновки текстологічного вивчення перекладних патериків містяться в статті Федер В. Р. Сведения о славянских переводных патериках // Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. М., 1976. С. 215—222. Нагадаємо, що в 1628 р. Спиридон Соболев видав у Києві «Лимонарь, сиречь Цвѣтник» з двома україномовними передмовами, перекладеними з латинського видання 1558 (або ж 1583) р. Редактором тексту патерика в цьому виданні І. М. Смирнов вважав митрополита Іова Борецького («Лимонарь» був надрукований «у дворі його»), а О. С. Зернова — самого Спиридона Соболя. Див.: Смирнов И. М. Синайский патерик в древнеславянском переводе. Сергиев Посад, 1917. С. 183—212; Зернова А. С. Белорусский печатник Спиридон Соболев //

Книга: Исследования и материалы. М., 1965. Сб. 10. С. 128—129; 133—135, 145.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 673—674; Словарь XI—XIV... С. 313—325.

Думка Грушевського про генетичний зв'язок агіографії з «геленістичним романом» була розгорнута в праці: *Адрианова-Перетц В. П.* Из истории переводной литературы Киевской Руси // Историко-филологические исследования: Сб. статей к семидесятипятилетию Н. И. Конрада. М., 1967. С. 225—229.

Останнє ґрунтовне дослідження питання про давньоруську рецепцію візантійської юридичної літератури: *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978.

З названих Грушевським перекладних творів візантійської хронографії після виходу в світ «Історії української літератури» був виданий лише один: *Щапов Я. Н.* Византийские хронографические сочинения в древнерусской кормчей Ефремовской редакции // Летописи и хроники. 1976. М., 1976. С. 252—263 («Лѣтописецъ вскорѣ» патріарха Никифора). Література про ці твори досить численна, ми назвемо тут лише праці, що мають найбільше значення для вивчення літератури Київської Русі: *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. Л., 1970. С. 108—117; *Его же.* Античные мифы в древнерусской литературе XI—XVI веков // ТОДРЛ. 1978. Т. 33. С. 3—31; *Его же.* Византийские хроники в Древней Руси // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 86—92; *Водолазкин Е. Г.* Всемирная история в духовном мире древнерусского книжника: К вопросу литературного освоения Хроники Амартола // Рус. литература. 1990. № 1. С. 144—148.

У питанні про походження *Палей Толкової* Грушевський дотримується позиції, що її займали, зокрема, І. М. Жданов, В. М. Істрин та В. П. Адрианова-Перетц. Перекладом з грецької мови вважали Палею Толкову І. І. Срезневський, М. С. Тихонравов, І. Я. Порфир'єв, В. М. Успенський (*Творогов О. В.* Палей Толковая // Словарь XI—XIV... С. 286). В примітці посилання на розвідки: *Шахматов А. А.* «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 75—80; 131—139; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода: 11—13 вв. Пг., 1922. С. 213—224; *Истомин К. К.* К вопросу о редакциях Толковой Палей // Изв. ОРЯС. 1913. Т. 18; кн. 1. С. 82—172.

Новітнє дослідження Хронографа: *Творогов О. В.* Древнерусские Хронографы. Л., 1975. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 475—478.

Назва Шестоднева походить від часу, що його, за Біблією, вистачило на створення світу. Згаданий Грушевським твір Василя Великого (329—379) під цією назвою в Київській Русі був перекладений лише уривками. Повний переклад зроблено тільки 1656 р. монахом Києво-Печерського монастиря Епіфанієм Славинецьким і надруковано у Москві 1665 р. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 478—483.

Новітнє видання Фізіолога (з паралельним російським перекладом): *Физиолог / Подгот. текста, пер. и коммент. О. А. Белобровой // ПЛДР: XIII в. С. 474—485; 613—614.* Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 461—462.

У вступі про «Християнську топографію» Козьми Індикоплова Грушевський спирається на спостереження І. І. Срезневського (*Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. Вып. 2. С. 1—19 (окрема пагінація). Треба відзначити, що О. І. Соболевський в цитованому нами курсі історії російської літературної мови навіть ряд свідчень, що це був руський переклад (с. 139).

Нового видання «Християнської топографії» немає. Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 718—719; *Словарь XI—XIV...* С. 465—467.

Нове видання хронографічної Олександрії (з паралельним російським перекладом): *Изборник: Сборник произведений литературы древней Руси, М., 1969.* С. 236—279. В примітці — посилання на розвідки: *Лавров П. А.* Где была переведена Александрия первой редакции// *Сб. ХИФО.* Харьков, 1908. Т. 15. С. 281—285; *Соболевский А. И.* Материалы и исследования... С. 191—192. Головні дослідження, що вийшли з друку після коментованої праці: *Орлов А. С.* Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII—XVII вв. Л., 1934. С. 9—25; *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. С. 130—141. Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 810—821; *Словарь XI—XIV...* С. 35—37; *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 26—50; *Назаревский.* Библиография... С. 34—43.

«Троянська історія» Гвідо да Колумна була написана латинською мовою в 70-х роках XIII ст., перекладена на давньоруську, як вважають, в кінці XV — на початку XVI ст. (*Творогов О. В.* «Троянская история» Гвидо де Колумна// *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* Л., 1989. Вып. 2, ч. 2. С. 443—444). Що ж до «Притчи о кралех», то вона, на думку О. В. Творогова, була складена, «напевно, автором першої редакції Хронографа Руського», який у свою чергу, виник десь близько 1512 р. (*Творогов О. В.* Повесть о создании и поплнении Тройском// *Словарь книжников...* Вып. 2, ч. 2. С. 279; пор.: Там же. С. 500). Отже, обидва твори про Троянську війну не мають стосунку до перекладної літератури Київської Русі.

Новітнє видання «Повісті про Індійське царство»: *Білецький.* Хрестоматія... С. 713. Це передрук уривка тексту українського списку XVIII ст., який був повністю виданий у праці: *Перетц В. М.* Український список «Сказання про Індійське царство»// *Записки Українського наукового товариства в Києві.* К., 1912. Кн. 9. С. 7—10. Видання з паралельним російським перекладом: *Сказание об Индийском царстве/ Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова// ПЛДР: XIII век.* С. 466—473. Цікаве дослідження історичної основи твору: *Гумилев Л. Н.* Поиски вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 9—234.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 78—83, *Назаревский.* Библиография... С. 102—103; *Махновець.* Давня... С. 803—807; *Словарь XI—XIV...* С. 410—411.

Найкраще сучасне видання «Повісті про Акіра премудрого»; *Повесть об Акире Премудром/ Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова// ПЛДР: XII век.* М., 1980. С. 246—281, 656—658. Останнє текстологічне і zarazом історико-літературне дослідження повісті: *Творогов О. В.* Переводная беллетристика XI—XIII вв.// *Истоки русской беллетристики.* С. 163—180. Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 18—26; *Назаревский.* Библиография... С. 31—33; *Махновець.* Давня... С. 760—766; *Словарь XI—XIV...* С. 343—345,

Появу «Повісті про Стефаніта та Ихнілата» на Русі Грушевський датує ще Київською добою. Проте після монографічного дослідження Я. С. Лур'є немає сумніву, що хоч південнослов'янський переклад і був зроблений в XIII ст., на Русь (до того ж Московську) він був привезений лише в кінці XV ст. Див.: *Лур'є Я. С.* «Стефанит и Ихнилат» в русской литературе XV в. // *Стефанит и Ихнилат: Средневековая книга басен по русским рукописям XV—XVII веков / Изд. подгот. О. П. Лихачева, Я. С. Лур'є. Л., 1969. С. 171—177.*

Розглядаючи «Повість про Варлаама і Йоасафа», історик беззаперечно підтримав ефектну гіпотезу О. М. Веселовського про тотожність Йоасафа з Буддою. Зараз більшу довіру має думка А. І. Кирпичникова, згідно з якою «Повість...» не має відношення до засновника буддизму і створено її не в Індії, а в Центральній Азії. Так, В. І. Кузнецов переконливо доводить, що Повість «у цілому, від початку до кінця, повна таких особливостей, які відбивають риси побуту, клімату, географії та ідеології Персії або Середньої Азії» (*Кузнецов Б. И.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе: К вопросу о происхождении // ТОДРЛ. 1979. Т. 33. С. 244*). Як нині вважають, «Повість...» вже до VIII ст. була перекладена з пехлевійської арабською мовою, з неї — грузинською, а вже з грузинської в кінці X — на початку XI ст. — давньогрецькою. «Давньоруський переклад... зроблений, мабуть, у Києві не пізніше початку XII ст.» (*Лебедева И. Н.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе // Словарь XI—XIV... С. 349—351*).

Нові видання: *Білецький.* Хрестоматія... С. 707—712. Це передрук уривків з українських перекладів — друкованого (Кутейн, 1637), з Крехівської рукописної Палей XVI ст., виданих І. Франком (*Франко Ів.* *Варлаам і Йоасаф: Старохристиянський духовний роман і його літературна історія.* Львів, 1897. С. 23—26) та з рукописного «Ізмаргаду» XV ст. (ЦНБ, збірник Михайлівського монастиря, № 1646). Видання з паралельним російським перекладом: *Повесть о Варлааме и Иоасафе / Подгот. текста, пер. и коммент. И. Н. Лебедевой // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 196—225; 653—654.* Див. також: *Повесть о Варлааме и Иоасафе: Памятник древнерусской переводной литературы XI—XII вв. / Подгот. текста, иссл. и коммент. И. Н. Лебедевой. Л., 1984.*

Український письменник Дмитро Туптало видав свою обробку «Повісті» у складі першої частини своїх славнозвісних Четііх-Міней (Книга житий святих... На три місяці первья: септемврій, октоврій и ноемврій... К., 1689). Див.: *Абрамович Д. И.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе в Четых-Минях Дмитрия Ростовского // Ювілейна збірка М. С. Грушевському. К., 1928. С. 729—743.*

Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* *Покровская... С. 50—74; Назаревский.* *Библиография... С. 61—85; Махновець.* *Давня... С. 780—789.*

Тексти «Повісті про дванадцять снів царя Шахаіші», на думку Грушевського, «вказують на старший, руський переклад». Проте існує й гіпотеза про південнослов'янське походження цього перекладу, що її, зокрема, дотримувалися В. М. Істрін та О. С. Орлов.

Останнє видання цієї повісті: *Поталов П. К.* *Литературной истории Сказания о 12 снах царя Шахаиши // Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. Л., 1928. С. 120—129.* Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* *Покровская... С. 86—95; Назаревский.* *Библиография... С. 167—170; Махновець.* *Давня... С. 860—863; Словарь XI—XIV... С. 408—410.*

Основні видання та дослідження слов'янських апокрифів, частково названі Грушевським, такі: *Памятники отреченной русской литературы /*

Собр. и изд. Н. Тихонравовым. М., 1863. Т. 1—2; СПб., 1894. Т. 3; Порфирьев И. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1877; *Его же*. Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1891; *Novaković St.* Apokrifi jednoga srpskog ćirilovskog zbornika XIV v. // *Starine. U Zagrebu*, 1876. Кп. 8. С. 48—74; *Novaković St.* Primeri književnosti i jezika staroga i srpskoslovenskoga. Belgrad, 1904; *Сумцов Н. Ф.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен // Киев. старина. К., 1887. Т. 18. С. 215—268; Т. 19. С. 1—54; С. 401—455; *Франко Ів.* Апокрифи і легенди з українських рукописів: В 5 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1896—1910. *Яцимирский А. И.* Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности: Списки памятников. Пг., 1921. Вып. 1; *Белоброва О. А.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // *Истоки русской беллетристики*. С. 143—154.

Вивчення східнослов'янських апокрифів — в усій складності їхніх зв'язків з канонічною біблійною книжністю та фольклором тих народів, що їх створювали і серед яких вони побутували, та повного текстологічного дослідження їхньої рукописної традиції — лишається одним з головних завдань нових генерацій українських медієвістів.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 619—636; *Словарь XI—XIV...* С. 40—67.

Текст та примітка цієї частини розділу мають посилання на огляди перекладної літератури, які друкувалися О. І. Соболевським під стереотипною назвою «Из истории заимствованных слов и переводных повестей» (Университетские известия, 1904. № 11. С. 1—6; *Eranos*: Сб. ст. по лит. и ист. в честь Н. П. Дашкевича. К., 1906. С. 38—43) та в його збірнику статей «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» (СПб., 1910).

Останнє видання-дослідження «київських уривків»: *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки: Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983.

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

Поділ матеріалу

На початку цього розділу Грушевський у викладі надзвичайно стилістично ставить та зачіпає кілька методологічних питань вивчення літератури Київської доби.

Перша з цих проблем — анонімність та псевдонімність давньої літератури. Грушевський розглядає їх як даність; у наш час Д. С. Лихачов досить переконливо трактує їх як такі, що впливають з неписаного середньовічного кодексу письменницької праці (*Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. С. 55—67, 80—111).

Друга проблема — розрізнення літературних і нелітературних текстів у давній книжності, яке тим складніше, що й сама книжність часом «має дуже мало претензій на літературність».

Викладені далі твердження, що «татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому», дістали в останні роки підтримку археологів, які, зокрема, встановили, що, всупереч традиційній думці про глибокий занепад Києва з 1240 р. до початку XVII ст., місто про-

довжувало жити, в ньому не припинявся розвиток культури, будувалися навіть нові кам'яні церкви. Див.: *Івакин Г. Ю.* Киев в XIII—XV веках. К., 1982.

Критикована далі Грушевським традиція роздрібного «обласного» вивчення літератури XII—XIII ст. знайшла своє продовження в структурі першої частини другого тому десятитомної академічної «Истории русской литературы» (М.; Л., 1945), де розділ «Областные литературы периода феодальной раздробленности (1220-е — 1370-е гг.)» починає «Глава I. Литература Галицко-Волынского княжества XIII в.» (С. 19—32), яка, таким чином, прикрасила собою історію російської літератури.

В основній частині розділу Грушевський стисло викладає перебіг полеміки І. Франка з В. М. Істриним про національну приналежність літератури Київської Русі, рішуче підтримує І. Франка і ще раз формулює свою концепцію, згідно з якою доба «першого київського розриву» (до 1030 р.) дала літературу «загальнооруську», а з середини XI ст. на території Південної Русі маємо літературу українську, або «південноруську».

Ця концепція, наукові підвалини якої були закладені І. Франком, перетворена партійними ідеологами на справжнє «буржуазно-націоналістичне» опудало і вже в такій іпостасі піддана нищівній критиці в постанові ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. (згодом її відмінено). Місце концепції Грушевського зайняла інша, згідно з якою культура і література Київської Русі є спільним надбанням культур трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Ця концепція, незважаючи на її, так би мовити, свєрідне походження, приваблює своїм прагненням історичної справедливості й бажанням встановити рівні права на старокіївську спадщину всіх трьох спадкоємців — і українців, чий предки зробили, мабуть, найбільший внесок у створення її, і росіян, які, окрім свого вкладу — новгородського, псковського, володимиро-суздальського, — зберегли цю спадщину і широко її використали в XIV—XVII ст., і білорусів, предкам яких належить вельми скромна частка загального надбання, та й освоєння його в білоруській літературі почалося дуже пізно.

Зазначимо також, що й наші брати-білоруси — чи то під впливом ідей Франка — Грушевського, чи то самостійно — почали цілком логічний пошук у спільному спадку Київської доби свого ближчого, протобілоруського. Див., наприклад: *Дорошевич Э., Конон Вл.* Очерк истории эстетической мысли Белоруссии. М., 1972. С. 26—29; 31—32; 42—43.

Концепція «спільного джерела» — і це треба підкреслити — є політичною доктриною, але фактично виконує функцію наукової концепції. Отже, вона мусить, по-перше, мати рівні права з висунутою Грушевським, а по-друге, разом з нею (а також з іншими можливими концепціями національної приналежності культури Київської доби) пройти сувору, об'єктивну наукову перевірку силами філософів, етнографів, антропологів, археологів, істориків, а також, звичайно, літературознавців, фольклористів, лінгвістів. Та хоч би до яких висновків прийшли в цьому питанні майбутні генерації науковців, концепція Грушевського назавжди збереже своє значення як непересічне явище української наукової думки та, безперечно, як пам'ятка культури українського народу.

У примітках до цієї частини розділу є посилання на праці: *Келтцяла В. А.* Курс истории русской литературы. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1913. Ч. 1, кн. 1; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домогольского периода: 12—13 вв. Пг., 1922; *Владимиров П. В.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900; *Пыпин А. Н.* История русской литературы. 2-е изд., доп. СПб., 1902. Т. 1 (перше видання — СПб., 1898).

Думку Грушевського про «підготовчу стадію» розвитку давньоруської літератури знаходимо і в працях сучасних істориків культури та літератури, хоч тлумачиться така стадія по-різному: Див.: *Лихачев Д. С.* Возникновение русской литературы. М.; Л., 1952. С. 14—24; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність... С. 11—16.

Викладене далі парадоксальне спостереження Грушевського про найвищий розквіт літератури Київської Русі в період «політичного занепаду Києва, економічного занепаду Подніпров'я» перегукується з відомим міркуванням К. Маркса про парадокси невідповідностей у процесах розвитку мистецтва та соціально-економічних: *Маркс К.* Вступ: З економічних рукописів 1857—1858 років // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. К., 1963. Т. 12. С. 692—694.

Твердження українського історика, що Новгород репрезентував «четверту східнослов'янську народність», знаходить підтримку в цитованій вище праці видатного російського лінгвіста М. С. Трубецького, який встановив існування на Русі в «період 1164—1282» чотирьох «діалектних груп», одна з котрих — північноруська (*Трубецкой Н. С.* О звуковых изменениях русского языка... С. 160—161).

Методологічно важливі положення викладено в кінцевій частині розділу. При всьому бажанні розрізнити протоукраїнські і проторосійські культурні явища Грушевський спочатку доводить можливість залучення до вивчення національно «анонімного» і навіть північно-східного матеріалу, а потім демонструє в часи Кипріяна і Цамблака «останню спільну культурну хвилю», яка ретроспективно свідчить про ще більш ґрунтовну культурну спільність «земель українських, великоруських, білоруських» за часів Київської Русі.

«О Законі і Благодаті»

У тексті розділу згадуються, а в примітках даються посилання на праці: Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I: Прибавления к Творениям св. отцов в русском переводе. М., 1844. Ч. 2. С. 1—91 (видавець — О. В. Горський); *Жданов И. Н.* Слово о законе и благодати и Похвала кагану Владимиру // *Жданов И. Н.* Соч. СПб., 1904. Т. 1. С. 1—80; *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. ОРЯС. 1907. Т. 82. № 4. С. 28—55; *П. [етровский] М.* Иларийон, митрополит Киевский, и Доментян, иеромонах Хиландарский: Библиографическая заметка // Изв. ОРЯС. 1908. Т. 13. Кн. 4. С. 81—133; *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908.

Новітні видання пам'ятки: *Білецький.* Хрестоматія... С. 44—47 (урипки за виданням О. В. Горського); *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Иларийона — русского писателя XI в. // *Slavia.* Прага, 1963. Роѣ. 31. Р. 141—175; *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Иларийона. К., 1984.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 65—68; Словарь XI—XIV... С. 198—204.

Авторство Іларіона вважається нині безперечним. Що ж до часу створення «Слова», то М. М. Розов вважає, що воно було вперше проголошено Іларіоном у 1049 р. на честь завершення будівництва київських оборонних споруд (*Розов Н. Н.* Синодальный список... С. 148). Якщо прийняти цю дату, то Іларіон був тоді священиком.

Основна й найбільш цінна частина розділу — перший в історії українського літературознавства ґрунтовний аналіз художніх особливостей «Слова». В останні десятиріччя до цього кола питань вивчення пам'ятки зверталися, досліджуючи її ритміку, К. Тарановський та Л. І. Сазонова. Перший розглядає її як прояв віршової будови твору (*Тарановський К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв. // American contributions to the Sixth International Congress of Slavists. The Hague, 1968. P. 377—379*), російська ж дослідниця вбачає тут явища ритмічної прози (*Сазонова Л. И. Принципы ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 35—46*). Н. С. Демкова вивчення повторів у художній системі «Слова» виводить на цікаві відкриття в ідеологічній «шарі» пам'ятки: втілення ідеї Роду, уявлення Іларіона про зв'язки Єрусалима, Константинополя й Києва (*Демкова Н. С. Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X—XIV веков // Вестн. Ленингр. ун-та. 1988. Вып. 2, № 16. С. 26—31*).

Спробу уточнити візантійські літературні витoki «Слова» див.: *Молдован А. М., Юрченко А. И. «Слово о законе и благодати» Илариона и «Большой Апологетик» патриарха Никифора // Герменевтика древнерусской литературы XI—XVI века. М., 1989. С. 5—18. Про вплив «Слова» на «пізніші писання» є спеціальні праці: *Никольская А. Б. Слово митр. киевского Илариона в позднейшей литературной традиции // Slavica. Praha, 1928—1929. Roč. 7. P. 549—553; 853—870; Розов Н. Н. Из наблюдений над историей текста «Слова о законе и благодати» // Ibid. 1966. Roč. 35. P. 365—379.**

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах

Запропонована на початку розділу дещо несподівана оцінка «Слова о Законі і Благодаті» як «твору штуки для штуки» заперечується вже словами самого Грушевського про той «щирий пафос патріотизму», який переймає весь твір.

Розгляд анонімних творів Київської доби історик починає з «Слова нькогого христолюбца и ревнителя по правой вѣрѣ». Після виходу в світ праці Грушевського нові видання та текстологічні дослідження цієї пам'ятки не з'являлися. Окрім праць щодо «зародження і розвитку антицерковної ідеології», багатий матеріал «Слова» використано в серйозній монографії Х. Ловмянського: *Łowmiański H. Religia słowian i jej upadek: W. VI—XII. Warszawa, 1979. S. 134—151*. Довідкова література: *Словарь XI—XIV... С. 428—429.*

Авторство Феодосія Печерського щодо поученія «о казнях божіих» й зараз лишається сумнівним. Авторитетні сучасні видання: *Еремий И. И. Из истории древнерусской публицистики XI века: Послание Феодосия Печерского к князю Изяславу Ярославичу о латинянах // ТОДРЛ. М., Л., 1935. Т. 2. С. 21—38; Его же. Литературное наследие Феодосия Печерского // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 159—184*. Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 187—192; Словарь XI—XIV... С. 457—459.*

Зацеплене в подальшому викладі питання про літературну спадщину «мніха Іакова» й досі лишається заплутаним. Після знахідки С. Смирновим списку послання до князя Дмитра кінця XV ст., в якому зазначено по батькові адресата («Борисовичу»), останній був ототожнений з ростовським князем Дмитром Борисовичем (1253—1294). Ос-

танне видання (з паралельним російським перекладом): Послание Якова-чернорица к князю Дмитрию Борисовичу (Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XIII в. С. 456—563, 610—612. Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 62—65; Словарь XI—XIV... С. 191—193.

Останнє видання комплексу творів Володимира Мономаха: Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком). С. 352—382 (з паралельним українським перекладом). Український переклад комплексу див. також *Мономах Володимир*. Поучення / Пер. Леонід Махновець // Пам'ятники України. К., 1986. № 3. С. 27—37 (передруковано: Літопис Руський (За Іпатіївським списком) переклав Леонід Махновець. К., 1989. С. 454—464). Головні дослідження: *Романов Б. А.* Люди и нравы Древней Руси. Л., 1947. С. 165—177; *Данилов В. В.* «Октавий» Минущия Флавия и «Поучение» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 97—107; *Лихачев Д. С.* Етическая система на Владимир Мономах // Език и литература. София, 1966. № 4. С. 1—16; *Копрева Т. Н.* К вопросу о жанровой природе «Поучения» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. М., С. 94—108.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 32—35; Словарь XI—XIV... С. 98—102.

У примітках до розділу згадуються такі публікації: Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов // *Летописи русской литературы и древностей*, изд. Н. Тихомировым. М., 1863. С. 82—112; *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы: Поучения против язычества и народных суеверий* / Под. ред. А. И. Пономарева. СПб., 1897. Вып. 3; *Соболевский А. И.* Два русских исчисления с именем Григория // *Изв. ОРЯС*. 1907. Т. 12, кн. 1. С. 250—262.

Агіографічні писання

На початку розділу відчутно бракує загальних відомостей про жанр агіографії взагалі та основні типи вітчизняних житій. Цей матеріал можна знайти в таких працях: *Ключевский В. О.* Курс лекций по источниковедению // *Ключевский В. О.* Соч.: В 8 т. М., 1959. Т. 6. С. 65—80; *Еремин И. П.* Лекции по древней русской литературе. Л., 1968. С. 13—15.

Питання про авторство творів, названих тут «Пам'яттю та похвалою Володимирі» та «Сказанням і похвалою стратотерпцю святому мученику Борису і Глебу», залишається нерозв'язаним і досі, при цьому щодо Сказання авторство Іакова тепер рішуче заперечується, а в науковому обігу воно дістало найменування «анонімного».

У першій примітці посилання на працю: *Соболевский А. И.* *Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Святому* // *ЧИОНЛ*. К., 1888. Кн. 2. С. 7—68.

Текст пам'ятки, що його приготував до друку С. О. Богуславський, був згодом опублікований: *Богуславский С. А.* К литературной истории «Памяти и похвалы князю Владимиру» // *Изв. ОРЯС*. 1925. Т. 29. С. 105—159. Видання за найдавнішим списком: *Зимин А. А.* *Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку* // *Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР*. М., 1963. № 37. С. 66—75. З новіших досліджень наведемо: *Фетодов Г. П.* *Канонизация святого Владимира* // *Владимирский сборник*. Белград, 1939. С. 188—196; *Тихомиров М. Н.* *Начало русской историографии* // *Тихоми-*

ров М. Н. Русское летописание. М., 1979. С. 61—62. Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 62—65; *Словарь XI—XIV...* С. 288—290.

«Сказання про Бориса і Гліба» є одним з найраніших творів давньоруської літератури, за останні десятиріччя привертало увагу багатьох дослідників як вітчизняних, так і закордонних. Взагалі вивчення твору поживалося після наукового його видання С. О. Богуславським: *Богуславський С. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князя Бориса та Гліба: Розвідка й тексти*. К., 1928. С. 1—43. Скорочений передрук див.: *Білецький*. Хрестоматія... С. 53—61. Найдавніший, Успенський список пам'ятки виданий у складі лінгвістичної публікації всього збірника: *Успенский сборник XI—XIII вв./Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. М., 1971. С. 42—43*. Видання з паралельним російським перекладом: *Сказание о Борисе и Глебе / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР. Начало русской литературы: XI—нач. XII в. М., 1978. С. 278—303; 451—456*.

Що ж до питань вивчення пам'ятки, які порушені тут Грушевським, то вони вирішувалися по-різному. Л. Мюллер вважає, що вже 1019 р. при дворі Ярослава виникла сага про вбивство Бориса і Гліба та про боротьбу Ярослава із Святополком. Ярославом же було доручено митрополитові Івану скласти розповідь про ці події, що й було зроблено грецькою мовою. Ці два тексти разом із усними переказами й були використані авторами пам'яток про Бориса і Гліба. (*Müller L. Studien zur altrussischen Legende der heiligen Boris und Gleb // Zeitschrift für slavische Philologia. 1952. Bd. 23. S. 60—77; 1956. Bd. 25. S. 329—363; 1959. Bd. 27. S. 274—322; 1962. Bd. 30. S. 14—44*).

Якщо згаданий грецькомовний мученик таки існував, він не відбився в грецькій агіографії. До речі, й відома приписка у грецькому пергаментному синаксарі XII ст., що зроблена була в Сурожі під 24 липня й фіксувала пам'ять Бориса і Гліба, мала, як це переконливо показав Г. В. Абгарян, вірменське джерело: *Абгарян Г. В. К проблеме предполагаемой греческой версии «Сказания о Борисе и Глебе» // Русская и армянская средневековые литературы. Л., 1982. С. 235—254*.

М. М. Ільїн намагався довести, що «Сказання являє собою первісну літературну обробку фольклору про Бориса і Гліба, яка виникла близько 1072 р. У творі, на його думку, залишилися сліди впливу житій чеських святих X ст. Людмили й Вячеслава (*Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источники: Опыт анализа. М., 1957*).

Вважаючи, як і М. М. Ільїн, що «Сказання» було складене в Києво-Печерському монастирі, А. В. Поппе зосередив увагу на критиці текстологічних побудов своїх попередників; зокрема, він переконливо, як на наш погляд, довів, що культ Бориса і Гліба не міг виникнути раніше останніх років княжіння Ярослава і, в усякому разі, до створення «Слова о Законі і Благодаті» (1049—1050): *Поппе А. В. О роли иконографических изображений в изучении литературных произведений о Борисе и Глебе // ТОДРЛ. 1966. Т. 22. С. 24—45; Poppe A. Opowieść o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba: Okoliczności i czas powstania utworu // Slavia Orientalis. 1969. Roczn. 18, № 3. S. 267—292; № 4. S. 359—382*.

Що ж до проблеми художньої своєрідності твору, якій приділяє найбільшу увагу Грушевський, то її розглядав І. П. Ерьомін. Дослідник відзначив, зокрема, «акварельність» зворушливого образу юнака Гліба, широкое застосування внутрішнього монологу, умовні форми художнього часу, «внутрішню вірогідність» подій, що їх відтворює автор: *Ерьомин И. П. «Сказание» о Борисе и Глебе // Ерьомин И. П. Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 18—27*. Див. також: *Адрианова-Перетц В. П. Сюжетное повествование в житийных*

пам'ятниках XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 88, 92—96.

Згаданий у перекладеному Грушевським «чуді» Бориса і Гліба «старшина кліриків» Лазар, на думку М. М. Вороніна, згодом став єпископом Переяславським і написав Сказання між 1115 і 1117 р.: *Воронин Н. Н.* Анонимное сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 11—56. Критику цієї гіпотези див., зокрема: *Дмитриев Л. А.* Сказание о Борисе и Глебе // Словарь XI—XIV... С. 403—404. Окрім названої статті (С. 398—408), літературу питання див.: *Махновець.* Давня... С. 51—56.

Літописна повість про Печерський монастир

На відміну від Києво-Печерського патерика (див. нижче) літописні записи про Печерський монастир не викликали в останні десятиріччя особливої зацікавленості у дослідників. Проте можна відзначити, що здогадка О. О. Шахматова про авторство Никона (*Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 423—460) — в контексті його загальної концепції розвитку літописання — була прийнята і розвинута М. Д. Присьольковим (*Присьольков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 24—26, 31—33) і Д. С. Лихачовим (*Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 82—93).

Розділ містить уривок першого перекладу цього твору українською мовою. Тепер маємо повні переклади, зокрема: *Повість врем'яних літ...* С. 246—259 (давньоруський текст і український переклад).

Нестор

Краще видання Чтенія о житті Бориса і Гліба: *Богуславський С.* Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба... С. 179—206. Питання про час написання Нестором цього житія лишається спірним. Датування О. О. Шахматова, яке приймає Грушевський, у наш час захищає лише А. В. Поппе: *Poppe A.* Chronologia utworobw Nestora hagiografa // Slawia Orientalis. 1965. Roc. 14, № 3. S. 287—305. Більшість дослідників нині датують Чтеніє початком XII ст.

Деякі спостереження над художньою формою Чтенія див.: *Еремін І. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 21—23; *Фрейданк Д.* Повторы и их функции в Чтении о Борисе и Глебе // Проблемы культурного наследия. М., 1985. С. 57—64.

Другий твір Нестора, Житіє Феодосія Печерського, датують зараз тим же часом, що й Чтеніє о житті Бориса і Гліба — початком XII ст. Сучасні видання: *Успенський сборник...* С. 71—135; *Житіє Феодосія Печерського / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XI — начало XII в. М., 1978. С. 304—391; 456—459* (з паралельним російським перекладом). Англійський та німецький переклади вказані в праці: *Творогов О. В.* Нестор // Словарь XI—XIV... С. 277. Українського перекладу немає.

Розглядаючи цей твір Нестора головним чином з боку колізії «слідування літературним взірцям — реалії», Грушевський надто суворо, як на нашу думку, оцінює його художній рівень. У наш час художні особливості Житія Феодосія розглянуті в працях: *Адрианова-Перетц В. Я.* Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси // ТОДРЛ. Т. 20. С. 46—51; *Еремін І. П.* К характеристике Нестора как писателя // *Еремін І. П.* Литература Древней Руси... С. 28—41. Ф. Сіфкес до-

слідив композицію твору (*Siefkes F. Zur Form des Žitije Feodosija. Berlin; Zürich, 1970*), П. Бьортнес — один із композиційних прийомів (*Börtnes J. Frame Technique in Nestor's «Life of St. Theodosius» // Scando-Slavica. Copenhagen, 1967. Т. 13. Р. 5—16*).

Чуда св. Миколая

У примітці до розділу є посилання на публікації: *Соболевский А. И. Материалы и исследования... С. 167—177; Леонид. Посмертные чудеса святителя Николая, архиепископа Мирлицкого чудотворца: Памятник древней русской письменности XI в./ Труд Ефрема, еп. Переяславского (по пергаментной рукописи исхода XIV в. библиотеки Троице-Сергиевой лавры, № 9. СПб., 1888 (ПДПИ, № 72); Памятники старинной русской литературы, изд. гр. Г. Кушелевым-Безбородко / Под ред. Н. Костомарова. СПб., 1860. Вып. 1—2. С. 71—74.*

«Чуда св. Миколи» після виходу в світ праці Грушевського не вивчалися, див.: *Творогов О. В. Житие Николая Мирлицкого // Словарь XI—XIV... С. 168—172.* Фольклорист Б. О. Успенський дослідив трансформацію образу Миколи в Північній Русі, встановивши, зокрема, перенесення на нього деяких ритуальних функцій та зовнішніх рис бога Велеса (Волоса) і його тваринних епіфаній та формування з Миколи так званого «російського Бога» — протиставленого, між іншим, українському Георгію («русському Юрку»): *Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирлицкого М., 1982.*

Паломник Данила ігумена. В наш час твір ігумена Данила, як і твори його послідовників, відносять до чітко визначеного окремого жанру — хождень. Див., зокрема: *Данилов В. В. О жанровых особенностях древнерусских хождений // ТОДРЛ. 1962. Т. 18. С. 21—37; Прокофьев Н. И. Русские хождения XII—XV вв. // Литература Древней Руси и XVIII в. М., 1970. С. 9—13.*

Повного друкованого українського перекладу Хождіння поки що немає. Тим часом два французькі, німецький та англійський переклади були видані в XIX ст. Уривки давньоруського тексту: *Білицький. Хрестоматія... С. 76—79.* Новітнє видання з паралельним російським перекладом: *Хождение игумена Даниила / Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова // ПЛДР: XII век. М., 1978. С. 24—115; 627—645. Довідкова література: Махновець. Давня... С. 42—45; Словарь XI—XIV... С. 109—112.*

Письменство історичного характеру

На початку розділу Грушевський викладає стислу, але багату думкою програму дослідження літературного боку давнього літописання, пропонує методико, що має нейтралізувати такі несприятливі для естетичного вивчення його риси, як анонімність, вплив агіографії, а також поганий стан збереження рукописної традиції. Одна з головних ідей цієї програми: історична проза Київської доби створювалася в формі «окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок», а великі літописні компіляції є подальшим етапом її розвитку, узагальнення. Отже, дослідник мусить позбавитися гіпнотичного впливу підсумкових форм літописної творчості.

У примітці Грушевський наводить «останні слова» О. О. Шахматова — дослідника літописання. Згодом видані були ще такі праці:

Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 11—150; *Его же*. Киевский начальный свод 1095 г. // Шахматов А. А.: 1864—1920: Сб. ст. и материалов / Под ред. С. П. Обнорского. М.; Л., 1947. С. 117—160.

Старий київський літопис і його літературний матеріал

Головні сучасні видання «Повісті врем'яних літ»: Повесть временных лет. М.; Л., 1950. («Литературные памятники»); Повесть временных лет / Подгот. текста и коммент. О. В. Творогова. Пер. Д. С. Лихачева // ПЛДР: XI—первая половина XII в. С. 22—227; 418—451 (з паралельним російським перекладом); Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком)... С. 5—353; 382—473. Переклади французький, шведський, німецький, румунський, англійський, чеський, польський, зазначені в бібліографічному списку до праці: *Творогов О. В.* Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 337—343. Тут же (С. 342—343) надзвичайно велика література питання, до якої ми будемо звертатися нижче. Довідкова література ще: *Махновець*. Давня... С. 85—108; 30—31; 108—114; 119; *Дмитриєва Р. П.* Библиография русского летописания. М.; Л., 1962; *Казакевич А. Н.* Советская литература по летописанию: 1960—1972 гг. // Летописи и хроники: 1976. М. Н. Тихомиров и летописеведение. М., 1976. С. 294—356.

Викладена далі концепція початку давньоруського літописання не знайшла підтримки у спеціалістів.

Василя, чию «славну повість» під 1097 р. розглядає Грушевський, М. Х. Алешковський вважає одним із основних редакторів «Повісті врем'яних літ», якому, зокрема, належить її переробка 1119 р., що внесла, на думку дослідника, до тексту Нестора трактати з греками, фрагменти з Хроніки Георгія Амартола та ін.: *Алешковський М. Х.* «Повесть временных лет» та її редакція // Укр. іст. журн. 1967. № 3. С. 37—47; *Его же*. Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в Древней Руси. М., 1971. С. 32—52. Пор.: *Творогов О. В.* Василий // Словарь XI—XIV. С. 91—92.

Грушевський зазначає, що Василя вважають «духовною особою, і це можливо». Це думка О. О. Шахматова. Сучасний дослідник В. В. Яременко бачить у ньому боярина. З свого боку, Б. О. Рибаків визнає можливість тотожності цього, на його думку, «мужа» князя Святополка з Василем — посадником у місті Володимирі, який був згаданий у тій самій літописній повісті: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 57—58). Зазначимо, що згаданий він тут у малоприємному для нього контексті: «посадник же Василь выбъже из города».

Думки сучасних дослідників про письменницьку діяльність ігумена видубецького Сильвестра та його участь у давньому літописанні розійшлися. Так, М. Х. Алешковський вважає, що «Сильвестр в 1116 р. обмежився лише перепискою тексту Нестора» (*Алешковський М. Х.* Повесть временных лет... С. 52). На думку ж Л. Мюллера, редакція, що була складена Сильвестром, дійшла до нас у складі Іпатіївського літопису (*Müller L.* Die «Dritte Redaktion» der sogenannten Nestorchronik // Festschrift für M. Wolfner zum 70. Geburtstag. Heidelberg, 1967. S. 171—186). О. В. Творогов справедливо констатує, що «обсяг і характер редакторської праці Сильвестра неясні» (*Творогов О. В.* Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 341).

Відгомони поетичної творчості: останки творів передвладимирової доби, заховані в літописі

В. В. Яременко дивиться на можливість реконструкції «прототекстів» усної поезії Київської доби більш оптимістично, ніж Грушевський: його переклад «Повісті врем'яних літ» рясніє віршованими відтвореннями цієї поетичної традиції: *Повість врем'яних літ: Літопис...* С. 11—17; 24; 28—34 та ін.

До літописних переказів «печенізького циклу» в останні десятиріччя зверталися з різних боків. Так, В. П. Адріанова-Перетц побачила в них втілення літописцем «цілком народного ставлення до ворогів: вони посоромлені, до того ж не перевагою сили, а вмінням, розумом»: (*Адріанова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 33*).

В примітках до розділу названі, окрім уже цитованих Грушевським, такі праці: *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // *ЖМНП.* 1902. Июнь. С. 287—356; *Сухомлинов М.* О преданиях в древней русской летописи // *Основа.* 1861. Червень. С. 51—71. (або: *Сб. ОРЯС.* 1908. Т. 85. С. 248—272); *Песни, собр. П. Н. Рыбниковым. М., 1861. С. XX* (Примітки П. О. Безсонова); *Квашин-Самарин И. Д.* Русские былины в историко-географическом отношении // *Беседа.* 1871. № 4—5; *Костомаров Н. И.* Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // *Вестн. Европы.* 1873. № 1—3; *Шахматов А. А.* Мстислав Лютый в русской поэзии // *Пошана: Сб. в честь Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1909. С. 82—91.*

Поетичні твори Володимирового циклу

Розділ цей є змістовним оглядом проблематики, пов'язаної з відбиттям у початковому літописі «епосу» про Володимира. Грушевський викладає тут концепції і здогадки своїх попередників, доповнюючи їх власними спостереженнями над текстами, сюжетними паралелями, несподіваними гіпотезами. Особливо цікаві його спостереження над «вертикальними» зв'язками в цьому епічному матеріалі: усобиця Святославичів — усобиця Володимировичів, Олег Віщий — Ілля та ін.

Примітки й текст розділу містять посилання на праці: *Кирпичников А. И.* Опыт сравнительного изучения западного и русского эпоса: Поэмы ломбардского цикла. М., 1873; *Халанский М.* Великорусские былины Киевского цикла. Варшава, 1885; *Лобода А.* Русские былины о сватовстве. К., 1905; *Шахматов А. А.* Корсунская легенда о крещении Владимира // *Сб. статей в честь В. И. Ламанского.* СПб., 1906; *Халанский М. Г.* Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // *Зап. Харьк. ун-та.* 1902. Кн. 1. С. 24—32; Кн. 2. С. 33—48; *Соболевский А. И.* Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св. // *ЧИОНЛ.* 1888. Кн. 2. С. 7—68; *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем; *Ego же.* Ilias von Reussen und Iija Muromec // *Archiv für slavische Philologie.* Berlin, 1902. Т. 25. S. 440—451; *Müllenhoff K.* Zeugnisse und Excurse zur Deutschen Heldensage // *Haupt's Zeitschrift.* Т. 12.

З розглянутих тут сюжетів найбільшу увагу пізніших дослідників привернув, мабуть, переказ про кожум'яку. У 50-ті роки навіть виникла полеміка про жанрову специфіку його фольклорного прототипу. *Д. С. Лихачов* бачив у ньому запис або переповідання биліни (*Лихачев Д. С.* Былевой эпос X — первой половины XI века // *Русское народное поэтическое творчество: Очерки по истории русского народного*

гсэтичского творчества X — начала XVIII в. М.; Л., 1953. Т. 1. С. 180) Тієї ж думки був К. Стіф: *Стиф К. Взаимоотношения между русским летописанием и русским народным эпосом // Scando-Slavica. Copenhagen, 1958. Т. 4. Р. 68.* Б. М. Путілов, навпаки, прийшов до висновку, що хоч тут і є деякі подібності до епосу, «билини на сюжет даної літописної оповіді бути не могло»: *Путілов Б. Н. Русский историко-песенный фольклор XIII—XVI веков. М.; Л., 1960. С. 37.*

Інші відгомони поетичної творчості XI віку

Майже одночасно з Грушевським і незалежно від нього намагався на тому ж матеріалі реконструювати творчість та біографію Бояна М. В. Шляков: *Шляков Н. В. Боян // Изв. ОРЯС. 1928. Т. 1. С. 483—498.* Останні дослідження Боянної поетичної манери й ставлення до неї автора «Слова о полку Игоревім» див.: *Шарыпкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов // ТОДРЛ. 1976. Т. 31. С. 14—22. Его же. Скандинавская литература в России. Л., 1980. С. 11—22; Соколова Л. В. Зачин в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». Л., 1986. С. 65—74; Дмитриев Л. А. Боян // Словарь XI—XIV... С. 83—91.* Відзначимо також малопереконливу спробу зв'язати Бояна з книжною християнською традицією: *Сырцова Е. Н. Философско-мировоззренческие коннотации поэтики «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи. К., 1990. С. 47—54.*

У тексті та в примітці розділу Грушевський відсилає читачів до праць: *Голубовский П. В. Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваницкой минее 1547—1549 гг. // ЧИОНЛ. 1900. Кн. 14. С. 125—164; Вяземский П. П. Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; Миллер В. Ф. Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; Его же. Заметки по поводу сборника Верковича: К вопросу о национальности Бояна в «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1877. Октябрь. С. 110—115.*

Щодо змісту примітки. Виправлення «сь лъпъ» замість «слъпъ» було мовчки відкинута не лише О. О. Шахматовим. Із сучасних дослідників не приймає його, зокрема, В. В. Яременко (Повість врем'яних літ: Літопис... С. 282). Необхідність читати тут «сь лъпъ» доводить Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С. Текстология: На материале русской литературы X—XVII веков. 2-е изд., перераб. и доп. Л., 1983. С. 158—159.*

Церковна поезія

Зараз «Григорію, творцю канонів» за непрямыми ознаками приписують «складання канонів в службах князю Володиміру, Феодосію Печерському, на перенесення мощей Бориса і Гліба та на перенесення мощей Миколи Мірлікійського. Проте ім'я Г[ригорія] в рукописах не згадується, а час складання окремих канонів викликає спори»: *Творогов О. В. Григорий // Словарь XI—XIV... С. 108.*

За часів згаданого Грушевським митрополита Івана було встановлено шанування пам'яті Бориса і Гліба і побудований храм на їхню честь. Старші списки Службової Мінеї, в якій під 24 липня читається служба Борисові та Глібу, О. В. Творогов датує «рубежем XI—XII ст.»: *Творогов О. В. Иоанн // Словарь XI—XIV... С. 206.*

У тексті й примітках знаходимо посилання на такі видання: *Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911; Макарий, митр.: История русской церкви. СПб., 1872. Т. 1; Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка // Изв.*

ОРЯС. 1861—1863. Т. 10. Ствп. 417—583; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. М., 1904. Т. 1.

Нових досліджень розглянутих в цьому розділі творів немає, взагалі тексти давньоруської гімнології в останні роки майже не вивчалися.

ТВОРЧИСТЬ XII—XIII В. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

Присвяту частини тому, в якій розглядається «Слово о полку Ігоревім», пам'яті *Омелля Огоновського* (1833—1894) в першу чергу обумовлено, мабуть, тим, що цей видатний український філолог, професор Львівського університету був автором першої української монографії про цю пам'ятку: *Огоновський О.* Слово о полку Игоревъ: Поэтический памятник русской письменности XII вѣку. Львів, 1876. У тексті розділу Грушевський відзначив «шановне місце цієї праці», зокрема «завдяки тверезій обережності і філологічному тактові» в реконструкції тексту «Слова». Ці сторони праці О. Огоновського не позбавляють її наукової цінності і в наш час.

Поява «Слова» і студії над ним

Сановитий колекціонер, історик, державний діяч, видавець *О. І. Мусин-Пушкін* викликає до себе у сучасних дослідників ставлення більш прихильне, ніж у Грушевського. Див.: *Дмитриев Л. А.* Первые издатели «Слова» // Вестн. АН СССР. 1976. № 4. С. 97—103; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. М., 1988.

У наш час архімандрит *Іоїль Биковський* (1706 або 1726? — 1798) зайняв своє місце в історії української і російської культури як церковноосвітній діяч, релігійний письменник, педагог та видавець. Вихованець, а з 1757 р.—викладач Києво-Могилянської академії, він у 1758 р. був відправлений до Петербурга «законовчителем» Сухопутного шляхетського корпусу. З 1766 по 1775 р. був архімандритом Троїцько-Ільїнського монастиря в Чернігові. З 1776 р. він архімандритом Спасо-Ярославського монастиря і ректор Ярославської семінарії, ці посади Іоїль посідає офіційно до середини 1787, фактично до липня 1788 р.

Іоїль Биковський — автор своєрідних драматизованих «Бъсѣд евангельських» (до 1782 р.) та двох христологічних віршів у тому ж україномовному рукописі-автографі (ЦНБ, собр. ЦАМ ДА, № 34 (старий № 1.23.23), трьох проповідей, складач та видавець збірника афоризмів та виписок «Истинна» (Ярославль, 1787), видавець «Букваря, или Начального учения...» (Чернігів, 1765).

Нещодавно *Г. М. Моїсеєва*, спираючись на свій аналіз знайдених в архівах описів книгосховища Спасо-Ярославського монастиря, дійшла висновку, що зазначений у них «Хронограф в дестъ», який за описом 1788 р. був нібито «за ветхостию и согнитием учинтоженъ», переданий насправді *О. І. Мусину-Пушкіну*, проте не архімандритом Іоїлем, а його церковним начальством — *Арсенієм Верещаниним*, митрополитом Ростовським і Ярославським: *Моїсеєва Г. Н.* Спасо-Ярославський хронограф и «Слово о полку Игореве». 2 е изд., доп. и перераб. Л., 1984. С. 95; *Ее же.* Быковский Иван (в монашестве Иоиль) // Словарь русских писателей XVIII века. Л., 1988. Вып. 1. С. 138. У свою чергу, *О. В. Творогов* і *В. П. Козлов* намагаються довести, що Хронограф зі «Словом» взагалі походить не із Спасо-Ярославського монастиря, а з Ростовського архієрейського дому: *Творогов О. В.* К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ.

1976. Т. 31. С. 162—163; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»... С. 138—141. Згідно з цією гіпотезою, Іоїль Биковський вже зовсім не причетний до відкриття «Слова».

Тим часом виявлені непрямі свідчення, що саме Спасо-Ярославський хронограф і був тим збірником, що опинився в колекції О. І. Мусіна-Пушкина: *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника із «Словом о полку Игоревім» // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 69—87. З іншого боку, уважне вивчення описів Спасо-Ярославського монастиря та «Щоденника» Арсенія Верещагіна свідчить, що Іоїль виконував обов'язки архімандрита до 6 травня 1788 р. Але вже між січнем 1788 та травнем 1789 р. І. П. Єлагін процитував «Слово» в своєму «Опыте повествования о России», посилаючися при цьому на «рукопись книгохранительн [ицы] г-на Пушкина» (*Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». С. 147—150).

Питання, хто в культурі нового часу «подав першу звістку» про «Слово», досить складне. Якщо починати із Спасо-Ярославського хронографа, то ще Дмитро Туптало (1651—1709), український письменник, що за наказом Петра I став митрополитом Ростовським, в «Літописі келійному» 1709 р. послався на «Хронограф Спасский Ярославский». Таким чином, Дмитро звів, користуючись сучасним виразом, цей збірник зі «Словом» до наукового обігу. Що ж до самої пам'ятки, то в рукописній праці це першим зробив згаданий вище І. П. Єлагін, а в друкованій — П. О. Плавильщиков у статті «Нечто о врожденном свойстве душ русских», що була надрукована в лютневому номері журналу «Зритель». Див.: *Берков П. Н.* Заметки к истории изучения «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. Т. 5. С. 135. Щоправда, П. О. Плавильщиков висловився досить туманно, тому першою прямою згадкою про пам'ятку в друкованій творі можна вважати примітку М. М. Хераскова до другого видання його поеми «Владимир»: Творення М. Хераскова. М., 1797. С. 301. Що ж до статті в «Le spectateur du Nord», то її беззаперечно атрибуують М. М. Карамзину.

За новими архівними даними, особняк О. І. Мусіна-Пушкина був спочатку пограбований, а вже потім згорів. Отже, дорогий рукопис, скоріш за все, був розчавлений чобітьми французьких солдатів, які більше цікавилися винним погребом графа, ніж його бібліотекою. Як з'ясувалося, володар особняка ще до окупації Москви послав із ярославського фольварку Іломни валку на 32 коні, якою було вивезено 180 пудів графського добра, в тому числі все срібло, родовий архів та ділові папери. На жаль, управитель Т. Шепягін, якому було доручено цю операцію, мав своє поняття про те, що треба було рятувати в першу чергу. Цікаво, що «после грабительства» з Москви було такі привезено 66 «руських книг», пошкоджених пожежею та грабунком дому. За іронією долі, всі книги, що збереглися, були друковані.

Фальшиві рукописи «Слова», на які піймався не лише О. Ф. Малиновський, а й сам О. І. Мусін-Пушкін, були зроблені для заробітку О. І. Бардіним. Див.: *Сперанський М. Н.* Русские подделки рукописей в начале XIX в.: Бардин и Сулакадзев // Проблемы источниковедения. М., 1956. Вып. 5. С. 44—62. Так званий Щукінський список XIX ст. (ДІМ, збір. Щукіна, № 1075), який теж вважався підrobкою, походить, як виявилось, від тексту мусін-пушкінського збірника. Див.: *Гаврюшин Н. К.* Щукінская рукопись «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» і його время. С. 392—412; *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника... С. 86—87.

Що ж до кодикологічного вивчення рукопису «Слова», то зараз мусін-пушкінський збірник вважають конволутом. При цьому спостереже-

ня С. А. Селівановського ведуть до списку Хронографа XVII ст. (див. про нього нижче), а раніші дати (тепер тримаються більше XVI ст., а Л. П. Жуковська в цитованій праці — «другої половини XV ст.», с. 121—122) — до «прибавлень» до нього, серед яких було переписано й «Слово».

Відому приписку писця Доміда в Апостолі 1307 р. Грушевський наводить з традиційною кон'ектурою, в якій немає потреби. В рукопису: «...гняше жизнь, наши въ князѣхъ которы». Це читання ще далі відводить текст приписки від «Слова». Існує думка, що подібність тут пояснюється цитуванням спільного джерела, можливо, поеми Бояна. Див.: *Тихомиров М. Н.* Боян и Троянова земля // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 181—182. Передруковано: *Тихомиров М. Н.* Русская культура X—XVIII веков. М., 1968. С. 52.

Згадані Грушевським стилістичні паралелі «Слова» із «Словом Адама ко Лазарю» («Слово про Лазарево воскресення») розглянула В. П. Адрианова-Перетц у книжці «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков» (Л., 1968. С. 54). Що ж до текстуальних схожостей між «Словом» та «Задонщиною», то з позиції первісності тексту «Слова» вони найбільш докладно вивчені в працях: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игоревім» і «Задонщина» // Рад. літературознавство. К., 1947. № 7—8. С. 135—186; «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу времени написания «Слова». М.; Л., 1966.

Про південноруський внесок в створення «Задонщини», українське походження її «Синодального списку», власником якого був відомий російський письменник Сільвестр Медведєв, див.: *Росовецький С. К.* «Слово о полку Игоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур // Рад. літературознавство. К., 1985. № 7. С. 28—31.

Час показав, що Грушевський надто оптимістично оцінював перші перемоги над скептиками. Після виходу в світ його «Історії української літератури» вивчення «Слова» пережило дві нові хвилі скептицизму. Одну започаткував А. Мазон: *Mazon A.* Le Slovo d'Igor. Paris, 1940. Другу — праці О. О. Зіміна.

Зроблений Грушевським огляд змісту мусін-пушкінського збірника із «Словом» тепер потребує уточнення. Зокрема, починав його Хронограф 1617 р. поширеної редакції, що виникла не раніше 1620 р. (*Творгов О. В.* К вопросу о датировке... С. 138—140). За Хронографом йшов літопис із титулом, що розшифровує його як список Новгородського першого літопису Молодшого ізводу (там же, с. 140).

Згадану істориком чернетку О. С. Пушкіна тепер прочитано інакше: «...скільки знаходиться оной в плаче Ярославны, в описании битвы»: *Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений: В 10 т. М.; Л., 1949. Т. 7. С. 503.

В тексті коментованої частини розділу згадуються дослідники «Слова» та їхні праці, окремі з яких потребують за сучасними вимогами більш докладної презентації. Це А. Л. Шльоцер (1735—1809), відомий дослідник давньоруського літописання. В російському виданні своєї монографії «Нестор» він сформулював тезу про давність тексту та автентичність «Слова», хоч на перших порах ставився до нього скептично. Далі згадано К. Ф. Калайдовича (1792—1832), який дуже багато зробив для з'ясування обставин знахідки «Слова» та учасників підготовки

пам'ятки до друку — історика, археографа та визначного архівіста О. Ф. Малиновського (1762—1840) та М. М. Бантиша-Каменського (1737—1814), теж архівіста. «Істориком України» був його син Д. М. Бантиш-Каменський, автор «Истории Малой России» (В 4 т. 1882).

Корисно згадати тут і праці перших скептиків. М. П. Рум'янцеv, митрополит Євгеній Болховітінов та А. Л. Шльоцер (два останні — до переїми своїх поглядів) висловлювалися усно. Надруковані були, зокрема, такі праці: Качановский М. Взгляды на успехи российского вѣтѣйства в первой половине истекшего столетия // Труды и летопись ОИДР. М., 1812. Ч. 1. С. 20—22; Строев П. Хронологический указатель материалов отечественной истории, литературы. Произведения до начала XVIII века // ЖМНП. 1834. Июль. С. 155; Сенковский Я. «Умозрительные и опытные основания словесности». Соч. А. Глаголева. СПб., 1834; Рец. // Библиотека для чтения. 1834. Т. 4. С. 5—6; Его же. Игорь, князь Северский: Поэма / Пер. Н. Гербеля. СПб., 1854; Рец. // Библиотека для чтения. 1854. Т. 124. № 7. С. 155. Але найбільш, мабуть, цікаве з цього боку не згадане у Грушевського «рассуждение» визначного російського слов'янофіла К. С. Аксакова «Ломоносов в истории русской литературы и русского языка» (1846); в новітньому перевиданні: Аксаков К. С., Аксаков И. С. Литературная критика. М., 1982. С. 63—66.

Далі згадуються такі праці: Максимович М. А. Песнь о полку Игореве: Из лекций о русской словесности, читанных в 1835 г. в Университете св. Владимира. СПб., 1837; Его же. Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем русском языке / Изд. с пер. на нынешний русский язык проф. русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей. К., 1837; Дубенский Д. Слово о плъку Игоревъ Святославля Пѣтворца стараго времени. Объясненное по древним письменным памятникам // Рус. достопамятности. М., 1844. Ч. 3. С. 1—V. 1—316; Пекарский П. Слово о полку Игореве по списку, найденному между бумагами имп. Екатерины II // Зап. Академии Наук. 1864. Т. V, № 2. С. 1—43; Тихонравов Н. С. Слово о полку Игореве: Изд. для учащихся. М., 1866; Грамматин Н. Ф. Рассуждение о древней русской словесности. М., 1809; Его же. Критическое рассуждение о «Слове о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1822. Ч. 126, № 18. С. 113—139.

Розглядаючи проблему «української стихії» в «Слові», зокрема мовної, Грушевський посилається на такі праці: Калайдович М. Ф. Опыт решения вопроса, на каком языке писано песнь о полку Игореве // Тр. ОЛРС. 1818. Ч. 2. С. 1—32; Полевой Н. А. История русского народа. М., 1830. Т. 2; Т. 3. Его же. Очерки русской литературы. М., 1839. Сучасний стан вивчення питання про національне забарвлення мови «Слова» характеризує узагальнююча стаття «Язык „Слова о полку Игореве“», що поміщена в кн.: Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Крат. энциклопед. слов. Минск, 1989. С. 239—240. Про мову пам'ятки тут сказано лише, що це «типова (?) літ. мова Київської епохи в історії схід. слов'ян, яка виникла на живій народній оснзві». Це марнослів'я відповідає загальному рівню книжки, щоправда, напрочуд багато оздобленої іконографічним матеріалом; сам автор фігурує на трьох фото, а добрий його знайомий «академік АН СРСР... І. В. Петрянов-Соколов» — на двох (с. 46, 141). Повертаючись до замітки про мову «Слова», відзначимо, що в кінці її сказано: «Все більшого значення набувають праці, в яких мова «Слова» вивчається на тлі широких діал. ареалів трьох схід.-слов. мов». Хоча пам'ятку і вважають своїм надбанням три народи, немає сумніву, що виникла вона на терені лише одного з них, тож найбільше значення тут все ж таки мають вивчення говірок українських (Німчук В. В. «Слово

о полку Ігоревім» і народна мова // Мовознавство. 1967. № 4. С. 79—81; 1968. № 1. С. 36—40) та південно-російських: *Козырев В. А.* Словарные параллели к лексике «Слова о полку Игореве» в современных брянских и других народных говорах // Брянские говоры. Л., 1975. Вып. 3. С. 56—148; *Его же.* Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика современных русских народных говоров // ТОДРЛ. Т. 31. С. 93—103.

А коли текст «Слова» розглядається як нічийний, а мова його — «типовою літературною», не дивно, що у виданнях згладжуються й ті протоукраїнські мовні риси, що в ньому збереглися на шляху від авторського тексту до давнього російського списку мусин-пушкинського збірника. Так, в усіх реконструкціях давньоруського тексту «Слова» — від виданої в серії «Литературные памятники» 1950 р. до зробленої нещодавно М. О. Мещерским та О. О. Бурикіним (Слово о полку Игореве. Л., 1985) — українська форма наказового способу, що збережена і в виданні 1800 р. і в Катерининській копії, послідовно виправляється на «типову»: було «Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи верезени...», виправлено на «понизите», «вонзите».

Наступні сторінки розділу присвячено колізії «книжності — фольклорності» пам'ятки в історії її вивчення. Тут, зокрема, названі праці: *Буслаев Ф. И.* Об эпических выражениях украинской поэзии: По поводу выхода сборника украинских песен Максимовича // Москвитянин. 1850. № 18, ч. 5. С. 19—36; *Белинский В.* Русская народная поэзия // Отеч. зап. 1849. № 11. С. 5—18; *Погодин М. П.* Письмо к С. Шевыреву о десятой его лекции // Москвитянин. 1845. № 1. С. 14—22; *Максимович М. А.* О народной исторической поэзии в древней Руси: Письмо к М. П. Погодину // Москвитянин. 1845. № 3. С. 1—7; № 8. С. 47—57 (передруковано: *Максимович М. А.* Собрание сочинений. К., 1880. Т. 3. С. 480—497); *Погодин М. П.* Ответ М. А. Максимовичу // Москвитянин. М., 1845. № 3. С. 7—10. *Вяземский П. П.* Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; *Лавровский Н. А.* О новом чешском переводе «Слова о полку Игореве» // ЖМНП. 1870. Октябрь. С. 276—302; *Майков Л. Н.* О былинах Владимиров цикла. СПб., 1863; *Миллер Всеv. Ф.* Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; *Веселовский А. Н.* Новый взгляд на Слово о полку Игореве: По поводу статьи В. Миллера // ЖМНП. 1877. Август. С. 267—306; *Барсов Е.* Причитания Северного края. М., 1872. Ч. 1; 1882. Ч. 2; *Владимиров П. В.* Слово о полку Игореве // Университетские изв. 1894. Вып. 1. С. 65—135; *Его же.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900. С. 278—354. Скільки ж Грушевський повертається до нього в розділі «Форма „Слова“», то й ми наведемо сучасну літературу питання в коментарі до цього розділу.

Останній уступ розділу присвячено проблемі усталення тексту «Слова». Тут згадано, між іншим, змістовну працю: *Козловский И. И.* Палеографические особенности погибшей рукописи Слова о полку Игореве // Древности: Тр. Моск. археолог. о-ва. 1890. Т. 13. С. 3—15: Що ж до видань «Слова», то найкращими науковими вважаються: *Перетц В. М.* Слово о полку Ігоревім: Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку: Вступ. Текст. Коментар. К., 1926; Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950; Слово о полку Игоревъ в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст. / Підгот. С. І. Маслов. К., 1953; «Слово о полку Ігоревім» та його поетичні переклади і переспіви / Підгот. Л. Махновець. К., 1967; Слово о полку Игореве / Вступ. ст. Д. С. Лихачева; Сост. и подгот. текстов

Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева; Примеч. О. В. Творогова, Л. А. Дмитриева, Л., 1967; Слово о полку Игореве: Древнерусский текст и пер./ Сост., вступ. ст., подгот. древнерусского текста, коммент., В. И. Стеллецкого. М., 1981; Слово о полку Игореве / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 372—387; 679—688. Вироблені лєнінградськoю текстологічною школою Д. С. Лихачова дуже суворі й вимогливі критерії в оцінці реконструкцій давньоруських пам'яток (Див.: *Лихачев Д. С. Текстология...* С. 462—478) обумовлюють досить холодні ставлення сучасних медієвістів до таких «гіперреконструкцій» тексту пам'ятки, які запропоновані були Р. О. Якобсоном та Б. О. Рыбаковым: *Jakobson R. La Geste du Prince Igor — épopée russe du douzième Siècle / Texte établi, traduit et commenté sous la direction d'H. Gregoire, R. Jakobson et M. Szeftel, assistés de J. A. Joffe // Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Ecole Libre des Hautes Etudes à New York, Université Libre de Bruxelles. New York, 1948. T. 8; Якобсон Р. О. Изучение «Слова о полку Игореве» в Соединенных Штатах Америки // ТОДРЛ. М.; Л., 1958. Т. 14. С. 116—121 (переклад реконструкції російською мовою); Рыбаков Б. А. Перепутанные страницы: О первоначальной конструкции «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. М., 1985. С. 25—68. Про останню працю див.: Яценко Б. И. К вопросу о перестановках в тексте «Слова о полку Игореве» // Рус. лит. 1987. № 3. С. 105—111.*

Зміст «Слова»

Переклад тексту пам'ятки, який подає тут Грушевський, сам по собі містить оригінальні її тлумачення, і хоча автор не хотів перетворювати «цей розділ в коментарій», є тут і елементи коментаря. Оскільки ж розуміння деяких місць «Слова» в останні десятиріччя суттєво оно-влося, надамо й ми — там, де це необхідно, — стислий коментар до деяких тлумачень Грушевського.

Початок поеми й тепер викликає у деяких дослідників підозру щодо його відповідності авторському тексту. Відзначимо спробу Р. Манна продемонструвати можливість втрати тут цілої сторінки: *Mann R. Is There a Passage Missing at the Beginning of the Igor Iale? // Slavic Review (New York). 1982. № 4 (41). P. 666—672.*

Коментуючи фрагмент «Игоревн, того (Олга) внуку», М. Щепкіна висувала ще й третє тлумачення: «того (Бояна) внуку»; на цьому було побудовано її гіпотезу про автора Слова як дійсного, а не метафоричного онука Боянового: *Щепкина М. О личности певца «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1960. Т. 16. С. 73—79.*

В «Посулю» тепер бачать кордон Руської землі з Великим степом, отже, воно в коментованім фрагменті, всупереч думці Грушевського, «на місці».

Рефрен «О руская земле! Уже за Шеломянемъ еси» пояснюють тепер не лише так, як це робив Грушевський. В «Руській землі» бачать військо Игореве (В. І. Стелецький), «за Шеломянемъ» першодруку тлумачать як за «Изюмським високим курганом» (П. Бутков.— Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» (Сост. В. Л. Виноградова. Л., 1984. Вып. 6. С. 177) або як за «вододілом Дніпра і Дону» (*Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1972. С. 233—234; 242—243).*

У фрагменті «Гзакъ бѣжить сѣрымъ влъкомъ» хан за логікою подій не тікає, навпаки, він веде військо до наступу, оточуючи Игореву дружину.

Перша з наведених Грушевським Інтерпретацій фрагмента «заря оветъ запала» належить М. О. Максимовичу, друга — Ф. І. Буслаєву. Зараз більш популярне тлумачення, за яким «запала» — аорист, що відповідає українському «запалити». Див.: *Зарубин Н. Н.* Заря утренняя или вечерняя? // *ТОДРЛ.* 1935. Т. 2. С. 113; *Мещерский Н. А., Бурьякин А. А.* Коментарии к тексту «Слово о полку Игореве» // *Слово о полку Игореве.* Л., 1985. С. 450.

Гадку Грушевського, що фрагмент, який починається словами «Была вѣчи Трояни...», — це «уривок-парафраза з Боянових пісень», без посилань на Грушевського розвивав М. М. Тихомиров у цитованій вище праці «Боян й Троянова земля».

У слові «харалужныя» історик бачить «татарську назву доброї сталі», приймаючи тим самим одне з перших пояснень цього гапаксу: *Бутков П.* Нечто к Словоу о полку Игореве // *Вестн. Европы.* 1821. Ч. 121. С. 38. Але ж саме з тими народами, що отримали згодом загальну назву «татар», герої «Слова» не контактували. Після П. Буткова було висунуто багато гіпотез щодо етимології та значення цього слова, більшість з яких зібрано в кн.: *Словарь-справочник «Слова...».* Вып. 6: С. 114—118. Своєю простотою приваблює гіпотеза, за якою мова йде про сталь та мечі з неї, що походили з домниць волинського села Харалуг: *Дем'янюк Г. С.* Біля джерел. Львів, 1980. С. 42—44. Загадка етимологічна — на цей раз назви села — лишається й при такому розумінні.

Темне місце «Съ тоя же Каялы Святопольк повелѣя отца своего между угорськими иноходьци ко Святей Софїи къ Киеву» продовжує непокоїти дослідників. І. М. Кудрявцев знайшов у Софійському першому літописі та в Новгородському п'ятому літописі запис, в якому князя Ізяслава, так само, як і в Слові, поклали «в святїй Софїи в Києвъ»: *Кудрявцев И. М.* Заметка к тексту «Слова о полку Игореве» «Съ тоя же Каялы Святополькъ...» // *ТОДРЛ.* 1949. Т. 7. С. 407—409. Д. С. Лихачов вважає, що відомості з історії Русі XI ст. автор узяв з літопису Ігоря Святославича, що був продовженням літопису Ігорового батька Святослава Ольговича, а цей, теж гіпотетичний літопис базувався на новгородській літописній традиції: *Лихачев Д. С.* Новгородские черты в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ.* 1985. Т. 38. С. 508—511. Л. Є. Махновець відкидає ці побудови як непотрібні і доводить, що в літописах йдеться про похорон Ізяслава не в Десятинній і не в Київській Софії, а в іншій «церкві святыя Богородица». Мова йде «про церкву Успіння Богородиці, збудовану Ярославом Мудрим і освячену у 1039 році». А вираз «Слова» «ко святїи Софїи къ Киеву» Л. Є. Махновець пояснює так: «Софія тут просто є символом Києва, так, як собор Святого Петра — символом Риму»: *Махновець Л.* Про автора «Слова о полку Игоревім». К., 1989. С. 150—151. Можна додати, що через кілька десятиріч тверитин Афанасій Нікітін напише «Пондох от Спаса святаго Златоверхаго...», а не «из Твери» (Хоженіе за три моря Афанасія Никитина / *Изд. подгот. Я. С. Лурье и Л. С. Семенов.* Л., 1986. С. 5).

Виправлення в цьому ж реченні «съ... Каялы» на «съ... Канины» пропонував у свій час М. О. Максимович, а в наш час — О. І. Попов: *Попов А. И.* «Каяла» и «Канина» в «Слове о полку Игореве» // *Рус. лит.* 1967. № 4. С. 217—221. Що ж до появи тут у такому разі «Каяли», то запропоноване колись І. Смирновим розуміння її як поетичної назви реального Сююрля було розвинуте Є. В. Барсовим, котрий припускав навіть, що «Нежгатіна нива, де загинув Ізяслав 1-й, з таким же правом могла бути названою Каялою-нивою чи, що те ж саме, Жаль-нивою»;

Барсов Е. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. М., 1889. Т. 3. С. 356. Реконструючи хід творчої думки автора «Слова», Грушевський близький тут до міркувань О. О. Потебні. Див.: *Потебня А. А. Слово о полку Игореве*. Харків, 1914. С. 55. У наш час метафоричне розуміння «Каялы» як «Жаль-ріки» захищають Л. О. Дмитрієв (*Дмитриев Л. А. Глагол «каяти» и река Каяла в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1953. Т. 9. С. 30—38*) та Б. О. Рibaков (*Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 223—224*).

Тепер фрагмент «Усобица княземъ на поганые погыбе» читають так, як у виданні 1800 р., з перекладом: «Війна князів проти поганих припинилася».

В тлумаченні «Карна и Жля» першовидання сучасні коментатори йдуть тим же шляхом, що й Грушевський. В. О. Козирев знайшов близькі відповідники до них у територіально близьких до Новгород-Сіверщини говірках: *Козырев В. А. Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 102*.

Фрагмент, у якому половці «емляху дань по бѣль отъ двора», дійсно, один із найзагадковіших у пам'ятці: ясна річ, що ці кочовики під час своїх нападів на Руську землю ніякої данини брати були не в змозі. Тому ця фраза, що є ремінісценцією з «Повісті врем'яних літ» (під 859 р.), зайняла своє місце в системі аргументації новітніх скептиків, а також дала Л. М. Гумільову привід віднести створення «Слова» до середини XIII ст., коли степняки-монголи дійсно обклали Русь «подимною» даниною: *Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 305—345*. Грушевський дає, як на наш погляд, блискуче за своєю дотепністю пояснення, до того ж збагачує при цьому емоційну палітру Ігоревої пісні «гіркою іронією».

Далі він припускає, що «по бѣль» може значити «по невольниці». Ця нова здогадка пропонується Грушевським «при тім», цебто в контексті іронії на князів, що передали своє право на данину половцям.

Доводиться відзначити, що сучасні українські дослідники пропонують це тлумачення без посилянь на Грушевського та оминаючи його досить складну побудову щодо іронічного контексту фрази. Так, Л. Є. Махновець наводить це тлумачення в своєму виданні «Слова» (К., 1983. С. 209), а в розвідці про автора пам'ятки зізнається, що «додумався» до нього «ще в 1951 році, але не одважився раніш оприлюднити цю думку»: *Махновець Л. Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 141*. О. Мишанич доповнює: «Ще біль — біле полотно, сувій білого полотна»: *Слово о полку Игоревім / Упоряд. та прим. О. Мишанича. К., 1986. С. 302*.

У фрагменті «и великое буйство подасть Хинови» Грушевський обережно тлумачить останнє слово як назву народу. З плином часу поряд із старим розшифровками цього слова як етноніму (фінни — В. С. Міллер, гунни — О. О. Потебня) з'явилися й нові. М. Шехтель, Д. Моравчик та О. В. Соловйов убачають тут книжкове («високого стилю») позначення угорців, Т. Г. Добродомов — «східних половців, що займали терен Подоння та були під егідою Шаруканідів». Див.: *Словарь-справочник «Слова...» Вып. 6. С. 120—122*.

Слово «заднюю» в уривку «преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подълнимъ» історик розуміє як «давнішу». Д. С. Лихачов

пропонує тепер тлумачення, за яким «слово „передню“ має... в пам'ятках XI—XIII ст. лише одне часове значення — „минулу, колишню“; „задню“ ж означало — „останню“, умовно кажучи, — „теперішню“ або „наступну“; *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» і культура его времени. 2-е изд. С. 258.

На думку Грушевського, «мова Святослава» закінчується словами «Туга и тоска сыну Гльбову!» Більшість дослідників і досі дотримуються тієї ж гадки, але автора вважають боярином (дехто й князем), а не «простим чоловіком». Оригінально вирішує питання про межу «золотого слова» Л. Є. Махновець: «Не можна довести, що тема і зміст „Слова“ не були попередньо так чи інакше продумані Володимиром (Ярославичем, зятем Святослава, за гіпотезою Л. Є. Махновця — автором твору.— С. Р.) разом із Святославом київським.— дуже вже в унісон вони діють і говорять»: *Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 207. Отже, дослідник вбачає тут певне співтворство героя поеми та її творця.

Перша з наведених Грушевським гадок щодо загадкового «папорзи» належить Ф. І. Буслаєву, приймав її й В. М. Перетц, друга — Дубенському О. С. Орлов пропонував читання «паропци» (молодші дружинники). Ю. М. Лотман запропонував читати «поворзці», тобто «лускоподібний ремінець, що прикріплював шлем до підборіддя». Див.: *Словарь-справочник «Слова...»*. 1973. Вып. 4. С. 53—56; 58. З'явилася й зовсім екзотична кон'єктура: «позногти» в значенні «пазури». *Mann R.* „Iron Talons“ in the Igor Tale // *Canadian Slavonic Papers*. 1980. № 22. P. 408—410.

В тлумаченні фрагмента «утрь же возни стрикусы» минулі десятиріччя принесли певний прогрес. Стала практично загальнопринятною елегантна кон'єктура Р. О. Якобсона, оперта на варіант Катерининської копії: «утрь же вазни с три кусы», тобто «урвав три шмата талану»: *Якобсон Р. О.* Изучение «Слова»... С. 104. Виправлення Д. С. Лихачова: «Утьрже вазни, сь три кусы отьвори врата Нову-граду» з перекладом: «Урвав талану, з трьох спроб відкрив ворота Новгороду». Див.: *Лихачев Д. С.* «Возни стрикусы» в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ*. Т. 18. С. 587. Тут дещо сумнівним лишається значення слова «кус», але його знайшов у близькому контексті Л. Є. Махновець у тексті носія лемківського діалекту: «то нам робите кус встиду» (*Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 222). Запропоноване не так давно Є. Я. Гребневою прочитання «А ранком продзвенів трьома справами» дуже сумнівне. По-перше, неясно, чому цими справами Всеслав прославився саме «ранком»; по-друге, слово «кус» в значенні «справа» зафіксовано все ж таки лише в польській мові. Нарешті, «возни» першовидання в значенні «продзвенів» утворює ще один гапакс у тексті Слова. Див.: *Гребнева Е. Я.* К прочтению темных мест «Слова о полку Игореве» // *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Л., 1986. С. 122—128.

У фрагменті «Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ» Грушевський приймає «попр. Міллера: дръзѣ». Виправлення це, мабуть, зайве. Найпростіше тлумачення варіанта першовидання запропонував О. В. Творогов: «Цю фразу можна розуміти і як узагальнюючий, приказковий вислів: „Хоча й віща душа в іншому тілі (цебто в тілі деяких людей) ...“»: *Творогов О. В.* Примечания // *Слово о полку Игореве*. Л., 1967. С. 518. У свій час Р. Якобсон та М. Шефтель у праці «The Vseslav Epos» зв'язали цей вираз із вовкулацтвом Всеслава Полоцького та з його народженням з «язвезом», а також знайшли цьому фрагментові паралель у скальдичному визначенні перевертня «aigi ein-hamr»: *Jakobson R. Se-*

lected Writings. The Naque; Paris, 1966. Vol. 4. P. 345—346. Л. О. Булаховський переклав цей вираз: «у кого більше однієї оболонки» *Булаховський Л. А.* О первоначальном тексте «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1952. Т. 11, вып. 5. С. 446). Точніше було б: «хто не має єдиного вигляду». Відзначимо, що у східнослов'янському фольклорі уявлення про можливість існування для душі (про яку йде мова в «Слові») декількох зовнішніх виглядів (оболонок) відоме з казкового сюжету про Кошієву смерть (АТ. № 302); українська усна проза знає розповіді про вовкулаків: Легенди та перекази / Упоряд. та прим. А. Л. Іоніді. К., 1985. С. 58:

«Босымъ влькомъ» Грушевський ладен був розуміти як «сірим». Автор монографічного дослідження цього виразу вважає його запозиченням із тюркського фольклору (один із половецьких тотемів); це запозичення зберігало своє міфологічне забарвлення й для руської людини XII ст.: *Гордлевский В. А.* Что такое «босый волк»? К толкованию «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1947. Т. 6, вып. 4. С. 317—337. З іншого боку, В. О. Козирев знайшов це словосполучення в брянських говорах. Згідно зі спостереженнями дослідника, на Брянщині й тепер кажуть «как босый волк» про людину, що швидко біжить. «Босый волк» — «када шэрсть тиряйт», він після линняння «стал босый, билаватый, биливый»: *Козирев В. А.* Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 95.

Фрагмент «къ Святѣй Богородици Пирогошей» історик трактує як «ікону Богородиці, принесену з Греції купцем Пирогошею». Тепер назву ікони пов'язують з грецьким *λυράτισσα* «баштова». Згадана Грушевським «церква на Подолі» — це київська церква Успіння Богородиці, що була освячена в 1136 р. й знищена в 1935 р.

В розділі згадани, окрім уже названих, такі праці: *Барсов Е.* Критический очерк литературы о «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1876. Сентябрь. С. 1—45; Октябрь. С. 109—132; *Его же.* Критические заметки об историческом и художественном значении «Слова о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1878. Кн. 10. С. 767—812; Кн. 11. С. 346—385.

Форма «Слова»

Тезу про зв'язок жанрової специфіки «Слова» з українською думкою обстоював в останні роки В. І. Стеллецький. Див., зокрема: IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. М., 1962. С. 512—513.

У тексті та в примітках розділу посилання на праці: *Востоков А. Х.* Опыт о русском стихосложении. СПб., 1817; *Кулиш П.* Записки о южной Руси. СПб., 1885; *Жигецький П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия / Отд. отт. из «Унив. изв». К., 1876; *Партицький О.* Старорусский акцент і ритміка Слова о полку Ігоревім // Зоря. 1885. № 9—16; 18—21 (Львів); *Игорь князь Северский: Поэма / Пер. Н. Гербеля.* СПб., 1854; *Максимович М. А.* Замечания на Песнь о полку Игореве в стихотворном переводе Гербеля // *Максимович М. А.* Собр. соч.: В 3-х т. К., 1880. Т. 3. С. 564—624; *Тиховский Ю.* Прозою или стихами написано «Слово о полку Игореве»? // Киев. старина. 1893. Октябрь; *Антонович Вл., Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа: В 2 т. К., 1874. Т. I; *Jagič V.* Gradja za slovinsku narodnu poeziju. VI. // Rad jugosl. akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1876. Т. 37; *Франко Ів.* Слово о Лазаревѣ воскресени: Староруська поема на апокрифічні теми // ЗНТШ. 1900. Т. 35. С. 18—19; Т. 36. С. 1—57; *Потебня А. А.* Объяснение малорусских и сродных народных песен.

Варшава, 1883. Т. 1; 1887. Т. 2; *Майков А. Н.* Стихотворения. СПб., 1872. С. 201—229; *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум: Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосень. Львів, 1921. *Koegel R.* Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters. Strassburg, 1894. Bd. 1. T. 1; *Веселовский А. Н.* Три главы из исторической поэтики / ЖМНП. 1898. Март. С. 62—131; Апрель. С. 223—289. Повністю передруковано в кн.: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика / Вступ. ст., примеч. В. М. Жирмунского. Л., 1940. С. 200—380; останній передрук зі скороченнями: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика. М., 1989. С. 155—298.

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання

Ідею епічного характеру «Слова», яку так переконливо заперечує Грушевський, в останні роки обстоюють О. М. Робінсон та С. Г. Пінчук: *Робинсон А. Н.* «Слово о полку Игореве» и героический эпос средневековья // Вестн. АН СССР. 1976. № 4. С. 104—112; *Пінчук С. Н.* Слово о полку Игореві: Критичний нарис. К., 1973. С. 72, 127; Слово о полку Игореві: Посібник для вчителя. К., 1990. С. 95. Різке заперечення епічного характеру твору див., зокрема: *Gerhardt D.* Rusland und sein Igoelied // Archiv für Kulturgeschichte. 1952. Bd. 34. S. 67—80.

Викладене на цих сторінках «Історії української літератури» дослідження художньої своєрідності «Слова» — одне з кращих у світовій науці. Грушевський вдало поєднує аналіз поетичних форм із виявленням ідеологічного змісту, що їх наповнює. Принципове новаторство цього аналізу полягає, по-перше, в тому, що саме ті риси поетики «Слова», котрі викликали скептицизм щодо його автентичності, Грушевський сміливо підносить як прояви «дійсного характеру і високої краси» твору. По-друге, смілива теза про «Слово» як про пам'ятку «дуже модерну» дозволила українському досліднику вперше побачити в естетичній системі твору риси, близькі й зрозумілі людині сучасній, що вихована в атмосфері художніх традицій імпресіонізму, символізму, інших течій модернізму ХХ ст.

Думку Грушевського про закономірне чергування в Слові «партий прозових і віршованих» повторили згодом — майже з тією самою аргументацією — М. К. Гудзій (*Гудзій М. К.* Слово о полку Игореві // *Матеріали...* С. 163—164.) та О. І. Білецький (*Білецький О. І.* «Слово о полку Игореві» та українська література ХІХ—ХХ ст. // Там же. С. 173). Взагалі ритміка «Слова» цікавила багатьох дослідників. Зокрема, праця М. П. Штокмара зберігає й зараз цінність корисного огляду літератури питання: *Штокмар М. П.* Ритмика «Слова о полку Игореве» в свете исследований ХІХ—ХХ вв. // *Старинная русская повесть* / Под ред. Н. К. Гудзия. М.; Л., 1941. С. 65—82. Для майбутніх дослідників цієї проблеми важливе значення матимуть праці Л. В. Кулаковського, що підійшов до неї з музикознавчого боку (*Кулаковский Л.* Слово о полку Игореве: Опыт воссоздания модели древнего мелоса. М., 1977), та В. В. Колесова, який з позицій сучасної акцентології зробив спробу реконструкції ритмічного малюнка звучання пам'ятки у ХІІ ст.: *Колесов В. В.* Ударение в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ*. Т. 31. С. 23—76; *Его же.* Ритмика «Слова о полку Игореве»: К вопросу о реконструкции // *ТОДРЛ*, 1983. Т. 37. С. 14—24; *Его же.* К акцентной реконструкции «Слова о полку Игореве» // *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Л., 1986. С. 172—182.

Найбільш цінні розвідки художньої своєрідності «Слова», що вийшли в друку після праці Грушевського: *Ржига В. Ф.* Гармонія мови

«Слова о полку Игоревім» // Україна. 1926. Кн. 4. С. 24—34; *Еремич Н. П.* «Слово о полку Игореве» как памятник политического красноречия Киевской Руси // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 93—129; *Woitman S.* Slovo o pluku Igotove jako umělecké dílo. Praha, 1958; *Демкова Н. С.* Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 59—73; *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. (тут зібрані й дослідження останніх років).

Сучасні погляди на публіцистичне спрямування «Слова» див.: *Соловьев А. В.* Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / Ист. зап. 1948. Т. 25. С. 71—103; *Лихачев Д. С.* Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. С. 5—25 (доповнений варіант статті був надрукований у кн.: *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 75—149); *Назаревский А. А.* Автор «Слова о полку Игореве» и его общественно-политические взгляды // Наук. зап. Київ. ун-ту. Сер. філол. 1951. Т. 10, вып. 3. С. 195—212; *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; *Яценко Б. І.* Князь Игор у «Слові о полку Игоревім» // Київська Русь: Культура, традиції. К., 1982. С. 51—58.

Дотепні міркування Грушевського про виникнення різних частин «Слова» в різні часи, прив'язування деяких із них до конкретних історичних подій, а також приписування остаточного закінчення твору іншому поетові — все це не знайшло підтримки в науці.

Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості

Подальші дослідження зв'язків Слова «з нашими пам'ятками ранішими й пізнішими» виявилися досить плідними. Щодо творів «раніших» див.: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968; *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* / Сост. В. Л. Виноградова. М.; Л., 1965. Вып. 1; Л., 1967. Вып. 2; 1969. Вып. 3; 1973. Вып. 4; 1978. Вып. 5; 1984. Вып. 6. Щодо пам'яток «пізніших»: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игоревім» і «Задонщина» // Рад. літературознавство. 1947. № 7—8. С. 135—186; *Назаревский А. А.* Следы «Слова о полку Игореве» в древнерусской литературе // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. філол. 1965. № 7. С. 47—55; *Зимин А.* Спорные вопросы текстологии «Задонщины» // Рус. лит. 1967. № 1. С. 84—104; *Росовецький С. К.* «Слово о полку Игоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур. С. 26—35.

Питання про співвідношення «Слова» з літописними повістями про Ігорів похід поки що не вирішені в науці. Якщо Грушевський наполягав на впливі «Слова» на літописну оповідь, то Д. С. Лихачов вважає, що «Слово» і повість в Іпатіївському літописі походять від спільного усного джерела — «поголову», в котрому «відбилися, можливо, й якісь фрагменти фольклору — половецького або руського» (*Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. С. 121), а Л. Є. Махновець приписує їх одному й тому ж авторові: *Махновець Л.* Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 153—166. Див. також: *Літописні оповіді про похід князя Ігоря* / Упоряд., текстолог, дослідження та пер. В. Ю. Франчук. К., 1988.

Останні видання «Девгенієва діяння»: *Кузьмина В. Д.* Девгениево деяние: Деяние прежних времен храбрых человек. М., 1962; Девгениево деяние / Подгот. пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XIII век. С. 28—65; 531—533. Головні дослідження: *Кузьмина В. Д.* Поэтическая стилистика греческих поэм о Дигенисе и русских списков «Девгениева деяния» // ТОДРЛ. 1958. Т. 15. С. 73—77; *Творогов О. В.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 180—194. Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 75—77; *Назаревский.* Библиография... С. 93; *Махновец.* Давня... С. 795—799; *Словарь XI—XIV...* С. 115—116.

Сучасне «видання-дослідження» згаданої Грушевським «Флавієвої повісті про зруйнування Єрусалима»: *Мещерский Н. А.* «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.; Л., 1958. Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 84—86; *Назаревский.* Библиография... С. 103—104; *Махновец.* Давня... С. 690—694; *Словарь XI—XIV...* С. 214—215.

Появу в пізньому списку «Повісті про Акіра» образу «сокол трьх мьтѣй» О. В. Творогов та Р. Якобсон пояснюють впливом «Слова»: *Творогов О. В.* «Сокол трех мьтѣй» в «Повести об Акире Премудром» // Вопросы теории и истории языка: Сб. ст., посвящ. памяти Б. А. Ларина. Л., 1969. С. 112—114; *Якобсон Р.* Сокол в мьтѣх // Южнославенский филолог. 1973. Кн. 30. С. 129 (Београд).

На думку Грушевського, вираз «очитыми персты» з'явився в одному із списків «Слова на Лазарево воскресення» під впливом «Слова». В. П. Адрианова-Перетц вважає, що, навпаки, в поемі «цей метафоричний образ навіяний почати зображенням ісалмопівця Давида» в апокрифі: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» і пам'ятники русской литературы XI—XIII веков. С. 54. Інші коментатори Слова вбачають тут стилістичну паралель. Оскільки «очитыя персты» знаходимо лише в одному із списків апокрифу, до того ж це список пізній, здогадка Грушевського здається більш вірогідною.

Питанням зв'язку «Слова» з фольклором присвячено, крім уже названих, такі праці останніх десятиріч: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» и устная народная поэзия // Слово о полку Игореве. М.; Л., 1950. С. 291—319. Передруковано в кн.: *Адрианова-Перетц В. П.* Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 99—119; *Пінчук С. П.* «Слово о полку Игоревім» і усна народна поезія // Народна творчість та етнографія. 1963. № 4. С. 27—37; *Дмитриев Л. А.* Слово о полку Игореве // Русская литература и фольклор: XI—XVIII вв. Л., 1970. С. 36—74; *Демкова Н. С.* Проблемы изучения «Слова о полку Игореве» // Чтения по древнерусской литературе. Ереван, 1980. С. 101—106; *Гординський С.* З люпою літературного детектива над «Словом о полку Игореві» // Сучасність. 1982. № 6 (22). С. 32—48 (Мюнхен); *Азбелев С. Н.* Народный эпос и история: К изучению националь-ного своеобразия // Рус. лит. 1983. № 2. С. 113—117.

Спостереження Грушевського над переосмисленням у «Слові» «загальноприйнятих, утертих символів» дружинної поезії згодом знайшли ґрунтовний розвиток у праці: *Лихачев Д. С.* Устные истоки художественной системы «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 53—92. Передруковано: *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 150—198; 2-е изд. С. 182—229.

Як і Грушевський, Д. С. Лихачов не бачить в міфологічних постанях «Слова» ні поганства, ані двоєвірства: *Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве»* і культура его времени. С. 28—30. 2-е изд. С. 25—28. Див. також: *Tschizewskij D. Evgemerizm v staroslavjanskijh literaturah // The New Review. 1968. № 92. S. 265—271 (New York).*

Думку про те, що автор «Слова» був все ж таки «дворіцем», заперечив із деякими застереженнями В. М. Перетц (*Перетц В. «Слово о полку Игоревім» — пам'ятка феодальної України-Русі XII віку. К., 1926. С. 71—72*). Захищають її в наш час Б. В. Сапунов (*Сапунов Б. В. Ярославна и древнерусское язычество // Слово о полку Игореве — памятник XII века. С. 321—329*) та Б. О. Рибаків, котрий підкреслює вільнодумство давнього поета: «Він був винний перед церквою не в філософії і не в цитуванні афоризмів Арістотеля, а в тюркському гріху воскресіння своїх руських язичницьких богів»: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1974. С. 397*. Концепція Б. О. Рибаківа знайшла художнє втілення в романі Вас. Шевчука «Велесич» (К., 1980).

Традиція ототожнення загадкового «Бусова времени» «Слова» з часами антського ватажка Божа йде не від праці О. Партицького (1883), як зазначає Грушевський, а від видань «Слова» Я. Пожарського (1819) та О. Ф. Вельтмана (1883). З іншого боку, П. Шафарик посилався в цьому питанні на «п. Кухарського»: *Шафарик П. И. Славянские древности. М., 1847. Т. 1, кн. 1. С. 247—248*. У наш час цю гіпотезу підтримують Д. С. Лихачов та Б. О. Рибаків. При цьому Д. С. Лихачов виводить це місце Слова від «якихось реальних половецьких героїчних спогадів про якогось антського князя Буса» (*Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 112: В другому виданні цей фрагмент знято*); Б. О. Рибаків знаходить джерело «відомостей про зміст готського епосу» в «сказаннях південця Бояна»: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 417—421*. Заперечують цю гіпотезу О. В. Творогов (*Творогов О. В. Примечания // Слово о полку Игореве. Л., 1967. С. 503*) та О. М. Карсанов, автор спеціальної розвідки: *К вопросу о «времени бусовом» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Комплекс. исслед. М., 1988. С. 222—227*.

Порушена Грушевським проблема повторів у «Слові» розглядається зараз лише, на жаль, як явище суто літературне. Див.: *Wollman S. Slovo o pluku Igotove... S. 87—123; Демкова Н. С. Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника. С. 59—73; Лихачев Д. С. Поэтика повторяемости в «Слове о полку Игореве» // Рус. лит. 1983. № 4. С. 9—21*.

«Музикознавче» порівняння «Слова» із західноєвропейськими пам'ятками книжкового епосу нагадує зроблене згодом Б. І. Ярхо зіставлення нашої поеми з цими ж творами щодо кольорової гами означень: *Див. Гаспаров М. Л. Работы Б. И. Ярхо по теории литературы // Труды по знаковым системам. 1969: Вып. 4. С. 508—509 (Тарту)*. Треба відзначити, що замилування вітчизняним шедевром трохи заводять у цьому порівнянні Грушевського за межу наукової об'єктивності.

У тексті розділу, крім уже неодноразово цитованих, є посилання на кн.: *Дубенский Д. Слово о плку Игоревѣ Святослава Пѣстворца старого времени, объясненное по древним письменным памятникам. М., 1844*.

Фрагменти інших поетичних творів

Текст, що його Грушевський називає «фрагментами поеми», знаходимо в Іпатіївському літописі під 1201 р. (ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Стлб. 716); фотокопію відповідної сторінки рукопису див.: История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1945. Т. 2, ч. 1. Між с. 22 і 23.

Відзначимо дотепність пояснення істориком слів «ниже снесе Сулу, п'ять ходя, котел нося на плечеву». Загальне тлумачення епізоду Грушевським згодом повторив у своєму коментарі Д. С. Лихачов: «Тут мається на увазі переможний похід хана Кончака до Переяславської області в 1185 р.» (Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 437).

Останній перегляд текстів згаданої Грушевським легенди про Золоті Ворота див.: Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 84—129.

Гіпотеза Грушевського про відбиття в запису Київського літопису під 1140 р. дружинної поеми про Мстислава не викликала свого часу зацікавлення у дослідників.

У розділі знаходимо посилання на працю: Мелиоранский П. М. Заимствованные слова в памятниках русской письменности домонгольского времени // Изв. ОРЯС. 1906. Т. 10, кн. 4. С. 109—134. Грушевський згадує також хрестоматійно відомий у 1920-ті роки вірш М. Вороного «Євшан-зілля».